

מהלכי מדינת ישראל וחלופות השמאל לפתרון שאלת הבדווים בנגב 1953–1960

חנינא פורת

מבוא

היחסים בין הבדווים ובין מדינת ישראל התעצבו במידה רבה בעשור הראשון למדינה. אמנם לא מדובר בשנים שעד שנת 1953, אך משנת 1954 ואילך הלכו והתגבשו כללי התנהגות מחייבים של המדינה והממשל הצבאי כלפי הבדווים ושל השבטים כלפי מדינת ישראל. אז גם הושלם תהליך חלוקת תעודות הזהות ופחתה ההסתננות הבלתי־חוקית לנגב. רגיעה מסוימת זאת אפשרה למוסדות, למשרדים, למפלגות, לגופי התכנון והביצוע של המדינה הצעירה לנסות ולעצב את עתידם של הבדווים, מתוך הנחה ששלב הנוודות הסתיים וכעת יש לסייע לשבטים להתיישב דרך קבע בישראל. מטרת השלטונות הישראליים היתה להשיג רגיעה באזור הסייג (אזור מרוחק וצחיח בנגב הצפוני, דל במקורות מים ונחות מבחינה חקלאית לעומת אזורים שישבו בהם קודם לכן), שבו רוכזו הבדווים לאחר המלחמה, כדי להתפנות ליישב את הנגב בעולים החדשים. המשרדים הממונים על הטיפול בנושא לא מיהרו להכין תוכניות להתיישבות קבע של הבדווים גם בשל ההתדרדרות במצב הבטחוני, בעקבות מעשי האיבה של מצרים וירדן בישראל (מסתננים) שמקצת בדווים השתתפו בהם. העיכוב בתוכניות ליישוב הבדווים בנגב חל גם מאחר שהמעצמות הגדולות, מדינות ערב והאו"ם לא השלימו עם העובדה שהנגב הוא ישראלי. רק לאחר שהסתיימו מעשי האיבה (עם פרוץ מלחמת סיני ב־1956) ולאחר שהמעצמות הכירו בגבולות הנגב, החלה המדינה לתכנן את יישובם של הבדווים ביישובי קבע (ברכוזים עירוניים), תכנון שלא הושלם לפני 1959–1960.¹

בשנת 1953 חיו בנגב כ־12,500 בדווים. מספרם של הבדווים שחיו בתחומי המדינה היה משוער משום שמקצת השבטים המשיכו בנדודיהם על אף קווי הגבול החדשים. בשנה זאת השלים הממשל הצבאי את ריכוז השבטים באזור הסייג והגדיר סופית את התחומים הגאוגרפיים

1. על מגמות אלה עד שנת 1953 ראו: ח' פורת, 'מדיניות הפיתוח ושאלת הבדווים בנגב בשנותיה הראשונות של המדינה, 1948–1953', *עיונים בתקומת ישראל*, 7 (1997), עמ' 389–438.

מהלכי מדינת ישראל וחלופות השמאל לפתרון שאלת הבדווים בנגב

לאותם שבטים שהותר להם לחיות מחוץ לסייג. על-פי הנתונים הרשמיים, עד פיגועים לסייג היו בידי הבדווים שני מיליון דונמים למרעה ולעיבוד. מעתה נאלצו הבדווים לחיות באזור שרק 400,000 דונמים בו היו ראויים לעיבוד, שהם כעשרים אחוזים מהשטחים שהיו בידיהם קודם לכן. משום כך יבחן מחקרנו את שאלת יחסה של המדינה כלפי הבדווים משנה זאת ואילך, מתוך הנחה שלאחר שרוכז בסייג, היה זכאי המיעוט הבדווי לזכויות התיישבות ופיתוח כמו אזרחי המדינה היהודים.

אלא שכבר במחצית העשור התברר שאין כוונת המדינה לנהוג על-פי כלל זה ולהשלים את תהליך יישובם של הבדווים ביישובי קבע. יתר-על-כן, עיצוב הישראליים את יחסי הממשל-בדווים שבסייג היה החלטי, בוטה ולחלוטין לא נתן את הדעת על טענות השבטים. הממשל הצבאי יצר תלות כמעט מוחלטת של הבדווים, החיים באזור הסייג, ברצונו הטוב. הקרקעות שהתפנו בנגב הצפוני והמערבי נמסרו ברובן (על-פי חוק רכישת מקרקעין - 1953 שאפשר לרשות הפיתוח הממשלתית להפקיע קרקע) לעיבוד חקלאי ולבנייני מושבים, קיבוצים ועיירות פיתוח.²

מפה מספר 1: אזור הסייג

מקור: א' שמואלי ו' גרדוס (עורכים), **ארץ הנגב: אדם ומידבר**, ב, תל-אביב תשל"ט, עמ' 632.

2. י' בן-דוד, 'הקונפליקט הקרקעי בין בדווי הנגב למדינה - הבטים היסטוריים, משפטיים ואקטואליים', **קרקע**, 40 (ספטמבר 1995), עמ' 72; ג"מ קרסל ואחרים, 'תמורות בבעלות על הקרקע אצל בדווי הנגב במאה השנים האחרונות: ההיבט התוך שבטי', **המזרח החדש**, לג (1991), עמ' 41-59.

עד 1960 לא התפתחה המדינה לפתור את שאלת הקרקעות והתיישבות הקבע של הבדווים בשל עיסוקה האינטנסיבי בקליטת עולים מאסיה ואפריקה ויישובם המהיר בנגב. קברניטי המדינה - הלוא הם ראשי מפא"י, ראשי הצבא ויוסף ויץ, הנציג הבכיר של הקק"ל בנגב - סברו שלשם ביצוע מדיניות 'פיזור האוכלוסייה' יש לפנות את הבדווים ולמסור את קרקעותיהם להתיישבות העולים. היה מדובר בקרקעות חסרות בעלים, שכן לבדווים לא היו הקושאנים על קרקעות אלה הנחוצים כדי להוכיח בעלות חוקית עליהן. למסד היה נוח שהממשל הצבאי ביחסיו עם השבטים ישמש זרוע שלטונית ומנהלית כאחד. רק בשנת 1959-1960 החלו להתגבש תוכניות ראשונות לפתרון שאלת הבדווים (גם מטעם השמאל), שניסו להציג פתרון כולל לשאלת יישוב הקבע של הבדווים בנגב. אין תמה שהצעות השמאל היו שונות מהצעות הממסד, והן הושפעו מתפיסת העולם של מפ"ם ושל חוגי השמאל בנושא הערבים ומעמדם במדינת ישראל.³

ראוי להדגיש כיצד הוצגו דיווחים מהשטח לפני מוסדות השמאל ומפ"ם והנהגתם. קבוצה של חברי קיבוצים השייכים לקיבוץ הארצי, שהיו מוכתרים בקיבוציהם ונהגו להיפגש יום-יום עם שכניהם הבדווים, העבירו מידע ביניהם ואף עדכנו מדי פעם בפעם את מזכירות קיבוציהם שנחשבו לתא מפלגתי של מפ"ם. אנשי קבוצת 'מוכתרים יהודים' אלה נהגו אף לדווח בעל-פה ובכתב למחלקה הערבית של מפ"ם ולראשה אליעזר בארי. בקשותיהם להופיע לפני המחלקה המדינית של מפ"ם או לפני המנהיגות הפוליטית (מאיר יערי ויעקב חזן) נתקלו בסירוב. לעתים, בעיקר לפני בחירות, היו מוסדות רחבים יותר, כמו הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי או מזכירות המפלגה, מקבלים החלטות שתמכו בחיזוק הפעולה בקרב הבדווים. אלא שהללו היו בבחינת הצהרות ערב בחירות יותר מאשר עיצוב חלופה לדרכה של הממשלה לפתור את שאלת הבדווים. משום כך פנתה הקבוצה ישירות אל חנן רובין, חבר הכנסת מטעם מפ"ם שהיה חבר בוועדת הכספים של הכנסת וניהל משם את מאבקו של השמאל מול מדיניות הממשלה. כמו כן פנתה הקבוצה ישירות אל שר הבריאות ישראל ברזילי, חבר קיבוץ נגבה, שבתור איש הדרום ידע כמה חשובה פעילותה של קבוצת המוכתרים היהודים בקרב הבדווים. זמן יציאתן לאור של תוכניות התיישבות הקבע של הבדווים והדיון בהן נבחר לנקודת הסיום של מחקרנו, מאחר שבשנות השישים הוחל יישום תוכניות ההתיישבות, שהבשילו בסופו של דבר (בלא לתת את הדעת על טיעוני השמאל) והתוצר שלהן היה עיירת הקבע הראשונה - תל-שב (שהיא נושא למחקר נפרד). כדי להסביר תופעה זאת, יפרט המאמר את העמדות האידאולוגיות, הפוליטיות, האומיות והכלכליות של כל הגורמים הישראליים שפעלו בנגב והיו שותפים לעיצוב המדיניות כלפי הבדווים.

גופי השליטה והפיקוח שהקימה הממשלה כדי לשמור על השטח בנגב להתיישבות היהודית וכדי לפקח בטחונות על השבטים בחרו לפעול בדרכים המסורתיות - כלומר אכיפה באמצעות

3. על השמאל ועל השאלה הערבית ראו: מ' בראון, 'התמודדות במדינת ישראל עם "השאלה הערבית" (1948-1967)', בתוך: ש' אייזנשטדט ומ' ליסק (עורכים), 'הציונות והחזרה להיסטוריה: הערכה מחדש', ירושלים 1999, עמ' 426-437.

מהלכי מדינת ישראל וחלופות השמאל לפתרון שאלת הבדווים בנגב

השיח' והנכבדים, בלי לאפשר ביטוי למשפחות השבט ולפלגיו. הממשל הצבאי, הוועדות לשמירה על הקרקע, רשות הפיתוח, הצבא והמשטרה והמשרדים הממונים על הנושא - כולם חברו יחדיו כדי להגשים את מטרות המדינה, ובתוך כך פגעו ברכוש הקרקעי של הבדווים, בחופש התנועה שלהם, הרחיקו אותם מאזורי נדידה ומרעה והקפידו לבודד אותם בשטח הסייג. עם זאת ראוי שהמחקר הגאוגרפי-היסטורי ידגיש שמקצת הצעדים שנקטה המדינה הצעירה כלפי המיעוט הבדווי היו תוצאה של חשש שמקורו במצב המדינה בעשור הראשון - קשיים בטחוניים וקשיים כלכליים ותרבותיים אדירים בעקבות קליטת העלייה ההמונית. המאמר ינסה אפוא לתאר את המאורעות ואת התהליכים במרחב הנגב ויבדוק אם היתה או לא היתה חלופה פוליטית, משפטית, תכנונית וכלכלית ליחסי המדינה-בדווים כפי שהתעצבו במרחב בשנות החמישים.⁴

המאמר יבחן כמה שאלות בתחומים שונים. מכיוון שהמנהיגות והיישוב הוותיק בשנים אלה ראו בנגב 'ספר מועדף', תיבחן סוגיית יחסי המדינה עם המיעוט האתני המקומי (בדווים) בשעה שמטרת המדינה היתה שהנגב יהיה לספר התיישבותי יהודי, והיא חששה שמא הבדווים יאטו תהליך זה. בין היתר נשאל: האם גישה זאת, הרואה בנגב ספר מועדף, קיפחה את הבדווים מבחינת השירותים שהיה על המדינה לספק להם בתור אזרחיה, בעיקר בפיתוח, בבינוי, בהזרמת משאבים ובהתיישבות? האם בשל הרצון להגשים מהר את תוכנית הספר המועדף גורשו בדווים לתחומי הנגב הרחוק ואל מעבר לגבול? האם הוחרמו/הופקעו או נלקחו קרקעות נטושות וקרקעות שנשארו לאחר ריכוז הבדווים באזור הסייג, וניתנו למטרות התיישבות יהודית? האם השליטה על השבטים הבדווים באמצעות ממשל צבאי נועדה, מלבד הצורך הבטחוני, גם להגבילם פוליטית/מדינית ולמנוע את התיישבותם בשטחים נרחבים בנגב?

בנושא תכנון המרחב, עלתה השאלה מדוע לא הוכנה בעשור זה תוכנית אב ליישובם של הבדווים ומדוע נערך באזורי מגוריהם פיתוח מזערי בלבד? האם המאבק הפוליטי בין מפא"י למפ"ם על ההגמוניה בהתיישבות הוא הסיבה שקברניטי המדינה (חברי מפא"י) עיכבו את הפיתוח בקרב הבדווים מחשש שמא מפ"ם והשמאל הקיצוני יקטפו את הפירות האלקטורליים? המאמר גם ינסה לבחון אם היה הבדל בגישת המוסדות למיניהם שטיפלו בבדווים ובפיתוח הנגב - כמו הממשל הצבאי, הצבא, משרד החקלאות, הממשלה, הסוכנות, הקק"ל והגופים המיישבים - בשאלת יישוב הקבע של הבדווים, ואם מחלוקות אלה אכן עיכבו פתרון שכזה. המחקרים שעסקו בשאלת הבדווים בנגב בשני העשורים הראשונים למדינה בחנו את מוקדי המתח שנוצרו בין המדינה ובין הנוודים. קצתם ביקשו להסביר את המעבר מהנוודות לחיים במקום קבע כמו היה ניסיון של הבדווים לשמר את כוחם השבטי. אחרים הציגו את מדיניות הממשלה בשאלת הקרקעות ויישוב הבדווים ואת תגובת השבטים למדיניות זאת.

4. על המשטר הכלכלי בעשור הראשון ועל קשייו ראו: נ' גרוס, לא על הרוח לבדה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל בעת החדשה, ירושלים תש"ס, עמ' 325-354.

חוקרים אחדים בחנו את השפעת היחסים בין בדווים ובין מתיישבים על עיצוב הספר ההתיישבותי היהודי בנגב בשנות הארבעים והחמישים. רוב החוקרים הסכימו שסוגיית הקרקע היא הבעיה החשובה ביותר התלויה ועומדת בין הבדווים ובין המדינה, ועד שלא תיפתר – יוסיף לשרור אי-שקט חברתי-פוליטי בקרב השבטים. במחקרים אלה דמות הבדווים המוצגת היא של ציבור המקבל בחוסר ברירה את הכרעות הממסד.

החידוש במחקר שלפנינו הוא במסמכים שנחשפו בארכיונים בזמן האחרון ועדיין לא פורסמו, במידע שעלה מראיונות עם ותיקי הנגב שקיימו מגע רצוף עם הבדווים, בסקירה כוללת של כל מה שפרסמו נציגי מפלגות, גופים ציבוריים, כתבי עת וחוגי דיון – וכולם מסייעים להציג את העימות או את מוקד המתח ההולך ומתפתח בין הבדווים ובין הממסד ואת מורכבותו של כל צד בסכסוך. בקרב היהודים מתואר בפעם הראשונה המאבק הפוליטי-חברתי שניהל השמאל על פלגיו נגד הממסד של מפא"י, מאבק שהוא תוצר של השקפת עולם סוציאליסטית שמרכיבה העיקרי הוא שוויון ערך האדם.

המחקר אף מתאר בפעם הראשונה את המאבק הפוליטי שהתנהל בעניין זה בכנסת, במפלגות ובציבור, וגם את המעשים (מעטים למדי) של השמאל בקרב השבטים במטרה ליישם אידאולוגיה זאת. יתר-על-כן, המחקר בוחן בפעם הראשונה הצעות ותוכניות לפתרון שאלת הבדווים, שהוכנו במשרדים שהיו בשליטת השמאל ולא התגשמו בשל התעקשותה של מפא"י, המפלגה הראשית בשלטון. מפא"י התעלמה מתביעות השמאל לטפל בשאלות אלה על-פי הכללים המקובלים במדינה דמוקרטית מודרנית, וביקשה לכפות על השבטים פתרונות שהם נוחים למדינה הצעירה הקולטת עלייה והנאבקת במקביל בבעיות ביטחון קשות ובעיות הכרוכות בבניית חברה, כלכלה ותרבות. הצד השני בסכסוך, הבדווים, מוצג במחקר לא בתור ציבור המקבל בעל כורחו את הכרעות השלטון והממשל הצבאי, שלעתים עשה בשבטים כבתוך שלו, אלא מצביע על גישות שונות של השיח'ים, המכובדים והצעירים בשבטים כלפי הדרך שיש לטפל בפתרון שאלת הבדווים ובייחוד בנושאי קרקע והתיישבות.

דיון תאורטי

יחסי נוודים-מדינה

מתברר שיחסי נוודים-מדינה בארצות ובאזורים בעולם הם מורכבים ביותר, אף שתחילה נדמה שמדובר ביחסים פשוטים בין שליט ובין נשלט. ככל שהתפתחה עוצמתה של המדינה המודרנית וככל שמשטרה היה לריכוזי יותר, כך בלטה המורכבות והרעבונות שבמגמות הפוליטיות המנוגדות ביחסים של הנוודים-רועים ושל המדינה ומוסדות האכיפה שלה. למשל, במזרח הקרוב ובאפריקה (עד אמצע המאה ה-20) היתה שליטת הממשלות באזורי השוליים מוגבלת בלבד. מצב זה אפשר לנוודים לאיים על יציבות משטרה של המדינה ולנגוס בקרקעות וברכוש של הכפריים ויושבי הקבע, ובעצם לפגוע במדינה. אלא שהמדינה המודרנית, באמצעות תשתית שבנתה באזורי הספר ובסיוע מנגנוני האכיפה שלה (משטרה, צבא), השכילה להעצים

מהלכי מדינת ישראל וחלופות השמאל לפתרון שאלת הבדווים בנגב

את נוכחותה באזורי הספר, וכך היו הנוודים משולטים לנשלטים.⁵ אם כן, יתרום הזמני של הנוודים התבטל ומדיניות יישוב הספר של המדינה המודרנית דחקה אותם לשוליים. מעתה היה על הנוודים לסגל לעצמם אורח חיים המתמודד עם השניות: מחד גיסא, המדינה אפשרה להם לשמור על המסגרות המסורתיות, אבל מאידך גיסא, היא הגבילה אותם למקום המרעה, לאזור העיבוד ולשטח המחיה. בהדרגה התגבשה בקרב נציגי המדינה עמדה, ולפיה נחשבו הנוודים מטרד, ולכן יש ליישב אותם התיישבות של קבע. המרחב חדל אפוא להיות שטח שבו הנוודים יכלו לבטא את עצמאותם, והם החלו לאלתר דרכי הישרדות שעיקרן התחמקות מהמגבלות שהטילה עליהם המדינה, בלי לאבד את המסגרות השבטיות. דומה שמאבק זה ביטא את כוחם מבחינה מרחבית ותפקודית. השבטיות והאתניות, כלומר השבט והעולם התרבותי שהוא מייצג, היו למרכיב הדומיננטי בהזדהותו של הנווד - מכל מקום, דומיננטי הרבה יותר מהזהדהות עם המדינה. התוצאה היתה לא פעם התנגשויות עם הממסד ופעולות גירוש של נוודים בהיקף רחב.⁶

הבדווים בנגב הישראלי

נראה שגם התעקשותם של הבדווים בנגב לשמור על יחידה מרחבית נפרדת על משאביה הפיזיים - כלומר גישה טריטוריאלית בסיסית - היתה דרך לשימור כוחם במאבקם נגד הממסד. למשל, מעבר הבדווים לדפוס של עיבוד הקרקע בתקופה שלפני קום המדינה היה בעיקרו רצוני וביטא את התחזקות תהליך הטריטוריאליזציה בקרב הבדווים בנגב הצפוני, תהליך שניכרו בו ניצנים של אידאולוגיה טריטוריאלית. לאחר קום המדינה ובעשור הראשון לקיומה היה תהליך זה ללא-רצוני וכבר היה בעיני השבטים ל'חלופה ממוסדת'.⁷ מחקרים הבחינו בין כוח צנטריפוגלי לכוח צנטריפטלי. את כוחה של המדינה ומניעה בספר הם ראו ככוחות צנטריפטליים בעיקרם, ואילו את הנוודים החיים בספר ראו ככוח צנטריפוגלי. הם הדגישו כי כוחות צנטריפוגליים כמו מרכיבים פיזיים ותרבותיים מסוימים מחלישים ומפוררים את הלכידות הפנימית של המדינה בתחומי השפה, הדת, המוצא האתני, רמת החיים, רמת ההשכלה, העמדות הפוליטיות החברתיות והכלכליות של המגזרים למיניהם, גודל השטח, המבנה המרחבי ועוד. לעומת זאת, הכוח הצנטריפטלי אמור להגביר את הלכידות במדינה והוא, במידה רבה, הבסיס לאמונה בצדקת קיומה. כוח זה מקובל על כל תושבי המדינה והוא אמור לסייע בעיצוב דמותה הפוליטית-חברתית של החברה במדינה. הסתירה בין האידאולוגיות ודפוסי ההתנהגות במרחב עוררה הרבה אי-הבנות, שנאות ואף מעשי אלימות. החברה הנוודית

5. G. M. Kressel, 'Nomadic Pastoralists - Agriculturalists and the State: Self Sufficiency and Dependence in the Middle-East', *Journal of Rural Cooperation*, 21 (1993), pp. 33-49

6. והשוו: N. G. Pounds, *Political Geography*, New York 1993

7. א' מאיר, 'התהוות הטריטוריאליות בקרב בדווי הנגב במעבר מנוודות להתיישבות של קבע', מחקרים בגאוגרפיה של ארץ-ישראל, יד (תשנ"ד), עמ' 91-92.

לא הכירה בגבולות פוליטיים או מנהליים כשחיפשה ביטוי למסגרות המסורתיות ולכוח המשמר אותה עצמה.⁸ עם זאת, ככל שהמדינה המודרנית הרחיבה את אחיזה בספר כך הלכה ופחתה יכולתם של הנוודים לסגת חזרה אל המדבר או להתעלם מחוקים ומהסכמים בין-לאומיים. הם נאלצו אפוא להתעמת עם המדינה ולהיכנע לה ולדרישותיה בתחומים רבים.⁹ בדפוסים של חיי הקבע אפשר לזהות את תת-הסוג של הקיבוע הכפוי - סוג של יחסי מדינה-נוודים שבמסגרתו המדינה מכריזה שרצונה לתת לנוודים שירותים משופרים, לסייע להם בגיוון מוצרי החקלאות שלהם ולהבטיח להם יתר תעסוקה ומסחר בשעה שהיא מיישבת אותם ביישובי קבע. מול דגם זה קיים דגם של קיבוע מרצון, ולפיו הנוודים, תמורת הבטחות של המדינה וסיועה, מוכנים לשתף-פעולה ולהתחיל לבנות את יישובי הקבע באזור שהגדירה המדינה. הקיבוע הכפוי אינו רק ויתור של הנוודים על חופש המרעה, על דפוסים מסורתיים ועל הבעלות על הקרקע, אלא גם על יכולתו של מיעוט אתני במרחב מוגדר להיאבק על הזכויות שהוא זכאי להן במסגרת המדינה המודרנית.¹⁰

מוקדי המתיחות שהתפתחו בין מדינת ישראל ובין שבטי הבדווים שרוכזו באזור הסייג (והשבטים שנשארו על קרקעותיהם) נחשפו כבר בשלהי שנות החמישים.¹¹ ואלה הם המוקדים: שאלת הבעלות על הקרקעות (באזורים שפוננו ובסייג); מידת חופש התנועה שהבדווים זכאים לה מהסייג ואילן; שאלות פרנסה וקיום; תכנון יישובי הקבע; הקשר עם הבדווים שמעבר לגבול; המעורבות בבעיות בטחון הפנים ושאלת הגירוש אל מעבר לגבול; שירותי הבריאות ושירותים אחרים שהם זכאים להם מהמדינה; המשאבים המיוחדים שהבדווים זכאים להם במעמד של מיעוט במדינה; ויותר מכול, סירוב הבדווים להכיר בזכותה של המדינה היהודית לגרש אותם מקרקעותיהם במגמה ליישב שם עולים חדשים.¹²

8. 'א מאיר ו' בן-דוד, *התנהגות דמוגרפית-פרימית של בדווי הנגב: דו"ח מחקר*, המחלקה לגאוגרפיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 1989.

9. 'י חבקוק, *מבית השיער לבית האבן: משכנות הבדווים בתהליכי שינוי*, מחקר אתנוגרפי, תל-אביב 1986; S. Davis, *People of the Mediterranean: An Essay in Comparative Social Anthropology*, London 1977, p. 21; A. Meir, 'Nomads and the State: The Spatial Dynamic of Centrifugal and Centripetal Forces among the Israeli Negev Beduin', *Political Geography Quarterly*, 7 (1998), pp. 251-270.

10. והשוו: P. C. Salzman, *When Nomads Settle: Processes of Sedentarization as Adaptation and Response*, New York 1980; G. Dahl, 'Pastoral Strategies after Drought', in: FAO, *Report*, 1991, pp. 15-31; C. Humphrey, 'Pastoral Nomadism in Mongolia: The Role of Herdsmen's Co-operatives in the National Economy', *Development and Change*, 9 (1978), pp. 133-160.

11. וראו: A. Meir & Z. Zivan, 'Socio-Cultural Encounters in the Frontier: Jewish Settlers and Bedouin Nomads in the Negev Desert', in: O. Yiftachel & A. Meir (eds.), *Ethnic Frontiers in Israel: Perspectives of Development and Inequality*, Boulder, CO 1996.

12. A. Meir, 'Local Government among Marginalized ex-Nomads: The Israeli Beduin and the State', in: H. Jussila (ed.), *Marginality in Space: Past, Present and Future*, Aldershot (England) 1999, pp. 103.

לפי סברת המחקר הנוכחי, מקור המתח בין הבדווים ובין המדינה הוא העימות בין אידאולוגיה נוודית צנטריפוגלית ובין המושגים והמגמות הצנטריפטליים של המדינה שהוזכרו לעיל. עימות זה הצמיח שני כוחות שפעולתם לעיצוב המרחב היתה מנוגדת. כבר בעשור הראשון הוברר שהחברה הבדווית, על אף חולשתה לעומת המדינה, משמרת בדרכים שונות את כוח המסורתיות, וכי גם בעת שהחלו תהליכי המעבר לחיי קבע, עדיין שמרה החברה השבטית על יכולת מסוימת להפעיל את האופציה הצנטריפוגלית בצורות מרחביות ותפקודיות שונות. למשל, הבדווים התעקשו להוסיף ולגדל מקנה, לצד סיגול זהיר של מקורות פרנסה חיצוניים, לא רק משום שזהו מקור פרנסה בטוח ומוכר, אלא משום שהשבט עשה בענף זה ובדומיו שימושים תרבותיים וחברתיים (טקסיים וסמליים).¹³ דוגמה אחרת: על אף שנות הבצורת הרצופות והצמצום במקומה של החקלאות המסורתית בפרנסת השבט, לא התגלתה כל נכונות בקרב השבטים לצמצם את העיסוק בפרנסות מסורתיות ולהתחיל ללמוד שיטות עיבוד מודרניות שהיו נהוגות בסביבתם הקרובה.

היישוב היהודי, ומאוחר יותר מדינת ישראל, לא העריכו אל נכון את חשיבותה של הקרקע בתרבות הבדווית. פה ושם נכתבו על כך מחקרים, אך מבחינה מעמיקה של הסוגיה עולה, שהניסיון של שנות הארבעים לקנות קרקע בנגב מבדווים והטיפול בשאלת מעמדה של הקרקע השבטית בשנות החמישים שנשא אופי של עימות מעידים שהצד הציוני ראה זאת כמאבק חיוני ביותר לאינטרסים שלו. התנועה הציונית הניחה שהנזק שבנגרם לבדווים ולחברה הבדווית בעקבות עימות זה הוא שולי בלבד. רבים מקרב מנהיגיה אף סברו שהבדווים יוכלו להסתגל בנקל לצורת חיים חדשה שאינה דורשת אחיזה במרחב קרקעי גדול. קברניטי היישוב לא ייחסו חשיבות לקשר שבין חברה נוודית בראשיתו של תהליך הקיבוע ובין זיקתה לקרקע, ובעיקר לא זיהו שהיחסים החברתיים הפנים-שבטיים נקבעים לפי נורמות הבעלות על הקרקע.¹⁴ יתר-על-כן, לריבוד החברתי היתה השפעה על יחסם של אנשי השבטים כלפי הקרקע. ולראיה, בשנות השבעים והשמונים 'הפלאחים' חסרי הקרקע ודלי הזכויות שבקרבם היו הראשונים שגילו נכונות לעבור לערים, ואילו 'הבדווים האמיתיים' ראו בקרקע נכס שאין למכור ואין למסור. אף שהם ישבו על קרקעות לא להם (עקב ריכוזם בשטח הסייג), הוסיפו השבטים לתבוע את בעלותם על הקרקעות שהיו שייכות לאבות אבותיהם.¹⁵ מנהיגי המדינה, שהיו טרודים בנסיונות קליטה של עולים וביישובם באזורי הספר, סירבו לראות במצוקת הבדווים מצוקה קיומית ונטו לראות בה שריד לאורח חיים רומנטי ואנכרוניסטי. יתר-על-כן, בהעברת הקרקעות של הבדווים לידי היהודים ראו המשך 'גאולת הקרקע' -

13. א' מאיר, המתח בין בדווים הנגב למדינה: מדיניות ומציאות, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים, מרס 1999, עמ' 16-19; 'בן-דוד, 'הסתגלות תוך משבר: היבטים חברתיים של עיור בדווי בנגב', בתוך: ד' גרוסמן וא' מאיר (עורכים), היישוב הערבי בישראל: תהליכים גאוגרפיים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 55.
14. Ruth Kark, 'Land-God-Man Concepts of Land Ownership in Traditional Cultures in Eretz-Israel', in: A. R. H. Baker & G. Biger (eds.), *Ideology and Landscape in Historical Perspective*, Cambridge 1992, pp. 63-82.
15. 'בן-דוד, מריבה בנגב: בדווים, יהודים, אדמות, רעננה 1996, עמ' 13-30.

מסורת שטיפחה בעיקר הקק"ל לפני מלחמת העצמאות ועיקרה העברת קרקעות מידי הערבים לידי היהודים. עם זאת, שנות הבצורת הרצופות בתחילת העשור וחוסר יכולתם של הבדווים לעמוד בדרישות השוק מבחינת מספר ראשי הצאן והבקר קוממו נגדם את מומחי משרד החקלאות ומשרד המסחר והתעשייה, שטענו כלפיהם שהם מנהלים כושלים של סביבתם. התעקשותם של הבדווים, שלא שותפו בתהליכי התכנון של שלהי שנות החמישים, לשמר את דפוסי הנוודות ולהמשיך בכלכלת מרעה נבעה מחשדם שמעבר מהיר לצורת יישוב קבע יפגע בהם כלכלית וחברתית, או, כניסוח המחקר, הם שאפו להקטין את רמת אי-הוודאות בעת השתלבותם בכלכלה הלאומית. יתרה מזאת, בזמן הדיונים שנועדו לקבוע את אופי יישובי הקבע של הבדווים, נשמעו קולות רמים שהזהירו שגם אם תשקיע הממשלה משאבים ותבנה ערים ומערך שירותים מוסדר, הרי הבדווים יעדיפו תמיד לחזור למסורת הרעייה והנוודות וינסו לכפות על המדינה לספק להם את השירותים שיתאימו לערכי קבוצות השבטים, כפי שהם יקבעו.¹⁶ ואכן אפילו כיום, בשלהי שנות התשעים, למעלה מארבעים אחוזים מאוכלוסיית הבדווים עדיין מסרבים לעבור ולגור בערים שנבנו למענם, לפי שיטת 'בנה ביתך' (המדינה מספקת את התשתית). ראוי לזכור ששנים רבות הותנה רשיון השלטונות להתיישב בעיירה בויתור של הבדווי על 80 אחוזים מאדמותיו לפחות, תנאי שלא התקבל על דעת הבדווים. לפני שנים ספורות בוטל תנאי זה, אך עדיין רוב הבדווים אינם מאמינים בכנות המדיניות החדשה.

אוכלוסייה זאת, המכונה 'פזורה', מוכיחה את הטעון שהיצמדות מקצת הנוודים לשעבר למסורות ולמנהגים קדומים וההתעקשות שלא לאמץ את צורות החיים המודרניות מקנות לשבטים כוח התמקחות מול המדינה המודרנית בנושא הבעלות על הקרקע וצורת החיים והמגורים המתאימה לשבטי הפזורה. מחיר עימות זה מבחינת השבטים הוא יקר – קיום ברמת חיים נמוכה, על כל המשתמע מכך, שירותי המדינה שאינם מסופקים להם כמו לשאר האזרחים ופגיעה ברמת החינוך והלימוד של בני השבט.¹⁷ בטבלה שלהלן מקובצים טיפוסי היחסים בין המדינה ובין הבדווים ותגובת הבדווים עליהם, לפי שלבים עיקריים:

16. E. Marx, 'Wage, Labour and Tribal Economy of the Bedouins in South Sinai', in: והשוו: 16
P. Salzman (ed.), *When Nomads Settle*, New York 1980, pp. 111-123
17. A. Meir, 'The Negev Bedouins: A Semi-Nomadic Society in Transition', in: Y. Gradus &
G. Lipshitz (eds.), *The Mosaic of Israeli Geography*, Beer Sheva 1996, pp. 335-344

טבלה מספר 1: התפתחות יחסי מדינה-בדווים בישראל בשנים 1953–1961

שנה/שלב	יחסי מדינה-בדווים	תופעה מרחבית/תפקודית
1953-1954	בידוד כפוי בסייג השתלטות על משאבי הבדווים שוק העבודה במרכז - בעבור העלייה	הרחקה מגבולות בין-לאומיים וניתוק קשר עם קרובי משפחה
1955-1958	צעדים ראשונים לקיבוע כפוי תלות מוחלטת של הבדווים במדינה הפעולה הצנטריפטלית של המדינה	שליטת הממשל הצבאי לגיטימציה לשלטון השיח' החלשת השבטיות חוקי קרקע חדשים שנועדו להפקיע קרקעות וליישבם בעולים מתן הקלות בהנפקת רשיונות תנועה
1959-1961	נסיונות לשילוב כפוי המשך הקיבוע הכפוי תגובה צנטריפוגלית של הנוודים	השתלבות במשק חקלאי יהודי תחילת תכנון יישובי/ערי הקבע קשר עם השמאל, קואופרטיבים

מצבם הכלכלי-חברתי ומעמדם החוקי של הבדווים במדינה

עיונות - מדינה מול מסורת

בשנת 1953 היה מצבם הכלכלי של הבדווים באזור הסייג קשה למדי. מעטים עיבדו את הקרקע ואחרים החלו לטפח עדרי צאן ובקר, בלי שהובטחו להם די שטחי מרעה. מקצתם פנו לעיסוק בהברחות אל תוך המדינה וממנה אל מחוץ לגבולותיה, ובכלל זה הברחת סחורות, כמו כותנה, משי, שמן, סוכר, סמים וכלי נשק, וכן העברה לא חוקית לירדן של מנות קמח, סוכר ושאר מוצרים שהוקצבו להם, תמורת מחיר גבוה. עיקר ההברחות בוצעו באותה עת במסלולים שחצו את נבטים וביר מסטאש.¹⁸

מתלונת חבר הכנסת משה ארם (מפ"ם), שהופנתה בסוף פברואר 1953 לשר המסחר והתעשייה יוסף סרלין, עולה שאכן מצבם הכלכלי של הבדווים באביב אותה שנה היה קשה. ארם קבע שמשפחה בדווית ממוצעת צורכת 15 קילוגרמים קמח לנפש בשלושה חודשים, ואילו הממשלה הקציבה רק 5 קילוגרמים למשפחה. יתר-על-כן, הוברר שחל עיכוב בחלוקת המנות והקמח הגיע לשבטים רק לאחר שבעה חודשים. חבר הכנסת קבע עוד שתלותו של

18. ה' בר-עדי, דיווח לעיתונות, 1 במרס 1953, ארכיון טוביהו [להלן: א"ט], חטיבה 2, ארכיונים אישיים, 0728.

הבדווי במנות שהממשלה מחלקת הפכה ללא-הגיונית, עד כדי כך שבדווי שנתפס קונה לחם בשוק החופשי נאסר ונקנס. תשובת השר היתה לקונית ומסרה שהממשלה השאירה בידי כל ראש משפחה כמויות גרעינים (חיטה, שעורה) שדי בהן לצרכים עצמיים. לאלה שלא היו בידם גרעינים נתנה הממשלה תוספת של עשרה קילוגרמים לנפש על מנות החלוקה. עוד עולה מהשאלתה, שהממשלה אילצה את הבדווים למכור את הגרעינים והשאירה בידיהם רק מנות 'קצוצות'; וכן שכל משפחה בדווית חויבה להעביר ל'חברת אספקה לנגב' 15 ביצים לחודש. רבים לא עמדו בדרישה, ולכן קנו בשוק השחור והעבירו לחברה; המשביר-המרכזי חייב כל שבט לקנות עשרה קילוגרמים תחליפי קפה - שהבדווים אינם מורגלים בהם - והם נאלצו לשלם ולקחת את הסחורה אף שאינם משתמשים בה. השר הבטיח שאם יתברר שמדובר בפעולות לא חוקיות, כפי שהזכיר חבר הכנסת, הן יופסקו. עוד הבטיח השר שאם יתברר סופית שעונת 1953 היא עונת בצורת, יקבלו הבדווים תוספת מזון.¹⁹ אלא שמצבם הדחוק של הבדווים לא שופר אף שבעונה ההיא הם עיבדו בשטח הסייג ובשטחים הקרובים לו למעלה מ-250,000 דונמים.²⁰

במאי 1953 הגביר חבר הכנסת ארם את המאבק בכנסת לטובת הבדווים. בהצעה לסדר היום הוא פירט את מצבם הקשה של הבדווים וטען שהשלטון והממשל הצבאי לא מעוניינים לחשוף את המצב האמיתי הן מחשש ביקורת ציבורית והן מחשש שיואשמו ביצירת תלות פוליטית בין הבדווים ובין מפא"י.²¹ בראשית דבריו עמד חבר הכנסת על האפליה הנהוגה כלפי הבדווים בתחום הכלכלי והבריאותי, ועל מצבם החמור עקב כך. הוא האשים את המדינה על שפינתה מאדמתם שבטים שהיו נאמנים לה בימי מלחמת השחרור. שבטים אלה - ערב אל-ג'ראני, תראבין, אבו רַחִיק, אבו קַף, עֶזְאֶזְמָה, אל-צֶאנֶץ ואחרים, שבזמן המלחמה גילו ידיות ליישובים מבודדים, כמו רביבים, חלוצה, חצרים וצאלים - הועברו לאזור הסייג שלא לרצונם. לפי נתוני חבר הכנסת, בשטח השבטים מוקמו ארבעה בתי-ספר בלבד שבהם למדו רק כ-100 ילדים. אשר למצב השירות הרפואי, מסר חבר הכנסת שרופא ממשלתי אחד בלבד משרת את כל אוכלוסיית הבדווים בנגב. החולה נזקק לרשיון תנועה מיוחד אל מרפאת הרופא, ולעתים, בשל הזמן הנדרש להסדיר את הרישיון, מחמיר מאוד מצבו הבריאותי.²² לעומת זאת, קבע בנימה צינית, בתחום אחד, תחום גביית המסים, 'אין בעיות'. מתברר שעל הבדווים הושתו ארבעה סוגי מס: מס 'נושא תעודת זהות'; מס חינוך, המוטל על הבדווים, בלא שזכו בשירותי חינוך; מס זריעה, שאינו הוגן כלפי חקלאי נווד במדבר, שכן בין שהבדווי זורע דונם ובין שהוא זורע 250 דונמים התשלום לדונם (בגדר מס גולגולת) הוא 5500 ל"י; ומס רכוש, שהוטל על יבול הגרעינים ועל הבהמות. השלטון, לטענת חבר הכנסת, מקיים משטר צנע

19. שאילתה של חבר הכנסת מ' ארם לשר המסחר והתעשייה, **דברי הכנסת**, 13, 24 במרס 1953, עמ' 1059-1060.

20. דוח מ' כהנוביץ, 'מפעל הנגב תשי"ד', א"ט, תיקי 'מפעל הנגב', כרך תשי"ד, עמ' 50.

21. הצעה לסדר היום של חבר הכנסת מ' ארם (מפ"ם), **דברי הכנסת**, 14, 13 במאי 1953, עמ' 1320.

22. על שלבי הטיפול הרפואי בבדווים משנת 1948 ראו: **דבר**, 9 בנובמבר 1953.

חמור בקרב השבטים. אספקת המזון מתאחרת ומגיעה מקוצצת. שלא כמו במגזר היהודי, כאן לא סופקה אספקה מיוחדת לתינוקות. מנת הקמח המסופקת היתה מחצית מהמינימום המקובל, היא סופקה פעם בחמישה-שבעה חודשים, והתוצאה היתה רעב בשבטים.

בהמשך עמד חבר הכנסת על האפליה מבחינת חופש התנועה, המסחר וההתאגדות וגיינה את היחס הנוקשה שנוקט הממשל הצבאי כלפי הבדווים. לדבריו, הממשל הצבאי כובל את הבדווי בכל הקשור לעיבוד קרקע ולשיווק תוצרת, ואינו מספק ביטחון לבדווים הסובלים, כמו היישוב היהודי, מהתקפות המסתננים. לדעתו, כוונתו הנסתרת של השלטון היא לדחוק את הבדווים לאזורים צחיחים ולעורר בהם ייאוש ואכזבה עד שיבקשו, 'מרצונם', לצאת את הארץ. יחס המדינה כלפי בדווי הנגב מעיד שממשלת ישראל, שלא כהכרזתה, אינה נוהגת הגינות במיעוט הערבי. דווקא היהודים, נוכח האסון שקרה להם באירופה, צריכים לגלות רגישות כשמדובר ביחס הרוב כלפי המיעוט האתני, ולהקפיד בכל פרט ותג. לכן, טען, על הכנסת להתערב ולהסדיר את יחסי המדינה והבדווים. שר הפנים, ישראל רוקח, שענה בשם הממשלה, גרס שהנושא במעקב של ועדת משנה של ועדת הפנים, האמורה לסייר בנגב ולהתרשם ממצבם של הבדווים. בעקבות השאילתה כתב רוקח לבן-גוריון והודיע לו שאף שבינתיים הוא מונע את הקמתה של ועדה מיוחדת לחקירת מצב הבדווים (ועדה שככל הנראה עלולה היתה להביך את ראשי מפא"י), הרי הוא תובע גיבוי לתיקונים הנדרשים, כפי שהעלו בכנסת חברי הכנסת רוסטום בסטוני ומשה ארם.²³

מפא"י התגוננה בעיתון **דבר** נגד התקפות מפלגות השמאל וטענה להגנתה שלא הממשל הצבאי הוא המקפח את הבדווים, אלא דווקא המשטר הפאודלי השורר בשבטים ומעמדו הבלתי-מעורער של השיח' הם המעכבים את הטיפול הישיר והמקצועי של משרדי הממשלה במגזר. לפי המאמר **בדבר**, סמכויות הממשל הצבאי הן בטחוניות בלבד, ואילו בכל שטחי החיים האחרים אמורים לטפל משרדיה השונים של הממשלה. אלא שבפועל המושל הצבאי בנגב ומחלקת הממשל במשרד הביטחון היו לנציגי השלטון הישראלי ונציגי הבדווים היה השיח', שעל-פיו יישק דבר. ולראיה, עד יוני 1953 לא הצליח משרד הפנים להשלים את חלוקת תעודות הזהות לבדווים (להערכת הממשל חיו אז במרחב הנגב כ-13,000 בדווים) והיה ספק אם יוכל להשלים זאת בלא התערבות הממשל. בשנת 1952-1953 מונו 18 מוכתרים לשבטי הבדווים בנגב (ברוב המקרים מונה לתפקיד שיח' השבט) והוחלט, על דעת מחלקת המיעוטים במשרד ראש הממשלה והגופים המטפלים, שכדי לחזק את נאמנות המוכתר למדינה יש להכפיל את שכרו. מעמדו של השיח' אף התחזק לעומת מעמדו בימי הבריטים, שכן עתה הוא שחילק את מנות המזון, שסיפק אישורים, שאסף את היבול ומכר אותו בשם השבט ועוד. לטענת המאמר, בעקבות שנת הבצורת, החביאו שיח'ים רבים את הגרעינים שהיו אמורים למסור לממשלה ומכרו אותם, בסיוע יהודים, בשוק השחור ובמחירים מופקעים. בד בבד הקימו השיח'ים קול צעקה וטענו שממשלת ישראל מרעיבה את הבדווים, ולראיה - חסרים גרעינים לקמת. המפקח על המזונות סירב לאשר להעביר קמח לשבטים, למעט לאותם שיח'ים

23. שם, שם, 'י' רוקח לבן-גוריון, 24 במרס 1953, אב"ג לש/483/2.

שהעבירו את מכסת הגרעינים לממשלה, בטענה שכמויות גדולות של גרעינים מוסתרות במחסני השיח'ים. המאמר מסכם וקובע שהוכחה חולשת השלטון האזרחי ורק תודות לממשל הצבאי ואנשיו עדיין נשמר סדר מסוים באזור. כמו כן נטען במאמר שיש לבטל את המשטר הפאודלי וכי אף הממשל הצבאי תומך בשינוי מעמדם המועדף של השיחים.²⁴ פרסום מאמר זה בעיתון דבר שתמך בלא סייג בעמדות הממשלה והממשל הצבאי מעיד על מידה רבה של היתממות וניסיון להסתיר את אחריות ראשי השלטון לחיזוק מעמדו של השיח'.

הפקעת קרקעות ונוהלי החכרה

ה'חוק לנכסי נפקדים - 1950', שהגדיר כי רכושם של הערבים הוא נכסי נפקדים (וכך גם רכושם של אלה שלא היו נפקדים בעת שנחקק) ו'חוק רכישת מקרקעין - אישור פעולות ופיצויים - 1953', שנועד לתת תוקף חוקי להפקעות קרקע לצרכים ציבוריים, אפשרו למדינת ישראל להפקיע את קרקעות הבדווים בלא תגמול. יתריעל-כן, החוק משנת 1953 אישר רטרואקטיבית הפקעת קרקעות לא-חוקית שנקטה המדינה לפני שהוא התקבל. החוק קבע שקרקע שביום 1 באפריל 1952 לא היתה בחזקת בעליה תירשם בטאבו על שם רשות הפיתוח, כלומר קרקע זאת נועדה לצורכי פיתוח חקלאי-יישובי של היהודים. כך קרה שבדווים שעד מועד זה נשארו בנגב, אך הועברו לאזור הסייג, איבדו מבחינת החוק את החזקה על האדמות שהיו ברשותם קודם לכן. החוק אף אפשר להפקיע קרקע לצורכי ביטחון. מדינת ישראל לא המתנה אפוא עד תום תהליך בירור זכויות הבעלות הבדוויות בקרקעות הנגב וחוקה חוקים אלה מיד לאחר המלחמה (אפריל 1948-אפריל 1952), וכך נשטמ מידי הבדווים התוקף לטעון בדבר הקוד המשפטי-שבטי שבעבר (בתקופה העות'מאנית והבריטית) שימש להם בסיס לתביעותיהם הקרקעיות. למשל, לטענת הבדווים, בעקבות חוקים אלה הופקעו בשנת 1953 88,500 דונמים לצורך הקמת יישובים יהודיים.²⁵

ביוני 1953 נדרשה הממשלה להגדיר את עמדתה כלפי קרקעות הבדווים, כאשר הפקיעה קרקעות כדי לסלול את מסילת הברזל מנען לבאר-שבע. את החקלאים הפעילים בשטח השתדלה הממשלה לפצות כספית, אבל אי-בהירות השתררה כשהיה עליה לטפל בסוגיית אדמות הבדווים שממילא לא היו רשומות בטאבו. שר התחבורה, יוסף ספיר, שטיפל בנושא, קבע שיש לשקול לתת לחקלאים ולבעלי עדריים קרקע חלופית, אך משאלתו נשארה בלא תמיכה בחוגי הממשל הצבאי ובמשרדי הממשלה.²⁶ בתגובה לסכנת ההפקעה, חרשו הבדווים במהירות - בסיוע ידידים, כמו אנשי קיבוץ שובל שחרש למען שבט אל-עטאונה (במרכז רהט

24. 'יש הכרח בשינוי מעמדם הארגוני של הבדווים בנגב', דבר, 9 ביוני 1953, עמ' 4; שנתון הממשלה, ירושלים תשי"ד, עמ' 163.

25. 'בן-דוד, מריבה בנגב: בדווים, יהודים, אדמות, עמ' 50-51; ז"ק קנו, בעיית הקרקע בסכסוך הלאומי בין יהודים לערבים, 1917-1990, תל-אביב 1992, עמ' 91-94; ג"מ קרסל ואחרים (לעיל, הערה 2), עמ' 41-42, 59; ח' פורת (לעיל, הערה 1), עמ' 389-392.

26. שר התחבורה יוסף ספיר לממשלה, 9 ביוני 1953, א"מ, חטיבה 43, 5496/2609 ג'.

של היום) - קרקעות חקלאיות שהשתרעו על פני 14,000 דונמים. ראשי מפ"ם אף סייעו לבדווים להתמודד עם סכנת ההפקעה והורו להם להצהיר שזוהי הקרקע היחידה שברשותם, וכך ניהול השלטונות להשכיר להם את הקרקע לעונת הזריעה של שנת 1953, ולא להפקיעה.²⁷ מנקודת מבטם של הבדווים היתה שאלת הבעלות על הקרקע כרוכה בשאלת אזרחותם במדינת ישראל. עד שנת 1953 לא בטחו הבדווים בהבטחות הממשלה וסברו שיועברו בכוח לירדן או למצרים. באותה שנה התלבטו השיח'ים בשאלת גורלו של הרכוש הקרקעי העלול להינטש. בשנת 1954 החליטה מדינת ישראל לחלק תעודות זהות לבדווים ופעולה זאת עוררה בקרב השבטים ביטחון שאכן יוכר שקרקעות הנגב הן קרקעותיהם לכל דבר. אותם השבטים שהועברו לאזור הסייג שאפו לחזור לשטחיהם בנגב הצפוני והמערבי וראו בשהותם בסייג שהות זמנית בלבד. אחרים סברו שעל המדינה לפצותם בשל המעבר לאזור הסייג. החל משנת 1955, בשל החשש להתמודד עם שאלת הבעלות, העדיפה המדינה לתבוע מכל מעבד בדוי לחתום על חוזה חכירה. וכך בהדרגה הרחיבה מדינת ישראל את בעלותה על השטחים שהבדווים הודו שאינם בבעלותם.²⁸

הנסיגות לפתור את שאלת החכרת הקרקע לבדווים, ובכלל זה יישובם, לא פסקו. בשנת 1956 הוצע לחברי קיבוצים בנגב (דורות, שובל ועוד), שלמדו את הבעיה, להשתתף בגוף ציבורי בעל סמכויות ייעוץ לשרים ולרשויות. הגוף היה פעיל עד שנת 1961. בין היתר העלו חבריו הצעות ליישב את הבדווים מחוץ לאזור הסייג. שר החקלאות, משה דיין, ביקש ליישבם בערים לוד ורמלה ומאוחר יותר אף בערד, מצד אחד כדי להשתלט על הקרקעות שיתפנו, ומצד אחר כדי להעלות את רמת חיי השבטים. הממשל הצבאי הסתייג מהצעות אלה ונימק זאת בחשש בטחוני. משרד החקלאות לא הסתפק במדיניות הפסיבית של הממשל ומינה את יואב צוקרמן (שהתמחה בקרקעות הנגב) לרכז את תביעות הבעלות של הבדווים בנגב. צוקרמן אסף כ-700 תביעות, אבל לא השלים את משימתו. חבר הדירקטוריון של הקק"ל, יוסף ויץ, שניסה לשכנע את השיח'ים ביתרונות הגלומים במעבר לחיי עיר, נוכח שהבדווים נחושים בדעתם שלא לפנות את קרקעותיהם כשם שלא עשו זאת בזמן מלחמת העצמאות.²⁹

היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה, ברוך יקותיאל, דיווח לשר החוץ, משה שרת, על שיטת החכרת האדמות לבדווים בנגב. לטענת היועץ, כבר בשנת 1949 התלבטו המוסדות הישראליים בהיבטים המשפטיים והמדיניים הכרוכים באימוץ שיטת החכרה כזאת או אחרת. אשר לשאלת הבעלות הבדווית על קרקעות הנגב נחצו המומחים. הגישה האחת, שתמך בה היועץ לענייני ערבים, זלמן ליף, היתה ליברלית יותר, ולא התעלמה מגורמים היסטוריים המחזקים את אחיזת הבדווים בקרקעותיהם (אף שלא תמיד עמדו בביקורת המשפטית). הגישה השנייה, שתמכו בה יוסף ויץ, יהושע פלמון (יועץ לענייני ערבים) ואחרים,

27. ריאיון עם יוסקה צור, חבר קיבוץ שובל ופעיל מפ"ם בקרב הבדווים בשנות החמישים, 3 בדצמבר 1990.

28. ע' מרקס, 'בדווי הנגב בשנות השישים', בתוך: א' שמואלי ו' גרדוס (עורכים), **ארץ הנגב: אדם ומידבר**, ב, תל-אביב תשל"ט, עמ' 641-642.

29. י' יעקובי, 'הבדווים - מיעוט עשיר בישראל', דבר, 20 ביולי 1956.

דגלה בחיזוק בעלות המדינה על קרקעות הנגב על-פי המסורת הבריטית והעות'מאנית. מכל מקום, באותה עונת זריעה הוחכרו הקרקעות לפי השיטה הישנה, כלומר באמצעות השיח'ים והזקנים. המחלוקת בדבר המשך שיטת ההחכרה לא שקטה, והוחלט אפוא להקים עוד ועדה בהרכב ראובן אלוני, יו"ר הוועדה העליונה להחכרות במשרד החקלאות, סא"ל י' שני, מנהל מחלקת הממשל הצבאי, וב' יקותיאלי מלשכת היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה. אף שלא נשמר חומר רב מהדיונים, דומה שהשלטון הישראלי העדיף בסופו של דבר את גישת ויץ ותומכיו שביקשה לעגן את זכויות הבעלות היהודית על קרקעות הנגב באמצעות חוקים דומים מהעבר ובכך לאפשר התיישבות רחבה של עולים בנגב הצפוני והמערבי.³⁰

בשלהי 1953 התעניין משרד החוץ בשאלת הבעלות על קרקעות הבדווים בנגב ובשיטות ההחכרה הנהוגות. בשעת בחינת הנהלים התברר שמאז סתיו 1949 לא השתנתה עקרונית עמדת הממשלה, ולפיה כל עוד לא הוכח אחרת, וכל עוד מערכת החוקים העות'מאנית ומערכת החוקים הבריטית משמשות תקדים, שייכות קרקעות הנגב למדינה. שר החוץ שרת התייעץ עם חבריו וסיפר שהתבקש לבחון את בקשת הבדווים לחכור את הקרקע ישירות שלא כמקובל, במטרה לעקוף את זקן השבט. לדעת שר החוץ היה בחידוש זה מן החיוב, שכן היה בזה משום ערעור על סמכותם הפאודלית של השיח'ים והזקנים. אלא ששר החוץ חשש שפנייה מעין זאת תקומם נגד המדינה 'ידידים' משכבר' מקרב אותם ראשי שבטים.

פקידי המשרד בדקו את בקשת שר החוץ, ומתשובתם עולה שמרבית הקרקע שהוחכרה בנגב בשנת 1953 כבר הוחכרה באמצעות זקני השבט והשיח'ים. עם זאת היו גם מקרים שאדמות הוחכרו ישירות למעבדים. הפקידים קבעו שבספטמבר 1954 מתוכנן לעבור להחכרה ישירה, בתנאי שעד אז תשלים הוועדה העליונה להחכרות, בראשות ר' אלוני, את חלוקת הקרקע בנגב ואת הקצאת השטחים לפיתוח ולהתיישבות, תשלים את אימות טענותיהם של כמה שבטים (דוגמת אל-הזייל), שלפיהן ישיבתם על אדמתם חוקית, ותקצה קרקע לבדווים עקורים. לטענת פקדי המשרד, לא היה חשש לשינוי בשיטה, שכן בנגב אפשר להחכיר 'לידידים' שטחים נרחבים למדי, בלי לפגוע בשאר הבדווים ובלא להכריחם להתקיים במעמד של חוכרי משנה או אריסים.³¹

גבול מצרים-ישראל ושבט העזאזמה שבתוך

בקיץ 1953 גברה הפעילות הישראלית הצבאית נגד שבט העזאזמה ופלגי בדווים אחרים. מטוסים ישראליים ביצעו יעפי צליפה מעל מאהלי בדווים בשטח 'המפורז' שמול ניצנה ולאורך גבול ישראל-מצרים. בצה"ל ראו בפעילות זאת פעילות שנועדה להפחיד ולהזהיר את הבדווים ששיתפו-פעולה עם האויב. לפי דיווחים שונים, ב-3 ביולי 1953 הרגו חיילי צה"ל בהרי הנגב 100 עזים; ב-14 ביולי פגעו ב-70 גמלים שרעו, לטענת צה"ל, ב'שטחינו'; ב-19

30. ב' יקותיאלי, יועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה, לשר החוץ, 8 בדצמבר 1953, א"מ חץ/248/2402.

31. שר החוץ ליועץ ראש הממשלה ולמשרדו, 10 בדצמבר 1953, א"מ חץ/248/2402.

ביולי הרגו חיילי צה"ל 40 גמלים ועזים, מצפון לשטח המפורז (אזור ניצנה); ב־22 ביולי פגעו החיילים במספר גדול של עזים מדרום למכתש רמון. המקורות הישראליים פסחו על האובדן בנפש, אבל לפי מקור חיצוני – האו"ם – דווח שב־19 ביולי, בעת ההתקפה, נפצעו שני ילדים ובתקיפת ה־30 ביולי נהרג בדווי אחד. בחודש אוגוסט, בעת התקיפות מהאוויר, נפצעה עוד ילדה.³²

בספטמבר 1953 פעל צה"ל בעוצמה רבה נגד שבט העזאזמה באזור המפורז ובאזורים אחרים לאורך הגבול עם מצרים שהיו רגועים למדי. צה"ל תקף מאהלי בדווים באזור ביר מִלְגָה ובשטח המפורז, שרף מבנים וחצרות, פצע ילדים, והרג בעלי חיים. יתר־על־כן, במגמה למנוע מהמצרים להוסיף ולשתף־פעולה עם השבטים הוחלט להקים היאחזויות נח"ל בקרבת עוג'ה (ניצנה). בספטמבר 1953 הוקמה היאחזות גבעת רות. היא החלה ב'חריש פוליטי' ובגירוש בדווים לקראת הקמת היאחזויות אחרות. מאוחר יותר הועברה היאחזות לגבעת רחל, ולימים נקראה קציעות. התביעה לאייש את האזור המפורז ביישובים חקלאיים לא פסקה, ובפברואר 1956 הוקמו עוד שלושה יישובים באזור ניצנה, ובכלל זה יישוב בביר חפיר שבנחל ניצנה המרוחק כ־12 קילומטרים מבארותיים.³³ את ההסבר לפעולות אלה מספק בן־גוריון בדבריו במטכ"ל, ולפיהם בידי המודיעין הישראלי הצטברו דיווחים על פעילות מאורגנת של המצרים, המעסיקים בשטח המפורז כנופיות ממקשים ומחבלים, שמסתייעות בבדווים מקומיים המשמשים להם מורי דרך. הוברר שבני העזאזמה יורים לעבר בדווים משבטים אחרים, מברחים סמים ונשק, תוקפים סיורים של צה"ל ומספקים ידיעות למודיעין המצרי. דומה שבעקבות השתלטות צה"ל על הנגב וניתוק הקשר הרציף שהיה בין סיני ובין ירדן, גברו הברחות הנשק והמזון בקרב השבטים.³⁴

מסמך צבאי מצרי משלהי 1953 הוכיח את מידת שיתוף־הפעולה שבין המודיעין המצרי ובין הבדווים המקומיים שבאזור ניצנה ובסיני. כוונת המצרים היתה ששבטים הנאמנים להם ישתלטו בסיוע הצבא המצרי על הנקודות החשובות בשטח ההפקר. המצרים ידעו שאם יבטיחו לבדווים כסף, מזון ומוצרים בסיסיים יקל עליהם להשיג את שיתוף־הפעולה. המצרים הציעו, למשל, לשלם לשבטים 35,000 לירות מצריות בשנה; לשלם בכל חודש, בידיעת מפקד המשימה, תוספות שכר שלא יעלו על 250 לירות מצריות; להשלים את בנייתו של מרכז רפואי לטיפול בילדים בקצימה בעבור השבטים, שבו גם תינתן הדרכה ויושמעו דרשות. בין היתר מדגיש המסמך שחשוב להטיל אימה על השבטים כדי שיימנעו מכל מגע עם ישראל

32. תזכיר אג"ם/מחלקת מודיעין, אוגוסט 1953, א"צ 63/55; ב' מוריס, מלחמות הגבול של ישראל, 1949–

1956: ההסתננות הערבית, פעולות התגמול והספירה לאחר למבצע קדש, תל־אביב 1996, עמ' 219.

33. ז' זיוון, 'המעשה והמדיניות הישראליים בנגב הדרומי, 1949–1957', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1998, עמ' 221–222; ב' מוריס, מלחמות הגבול של ישראל, עמ' 383.

34. 'מסתננים בדווים', אמצע שנות החמישים, א"צ 108/52 תיק 34; 'הסתננות', סוף שנות החמישים, א"מ ל/2246 ב־51; ד' טל, תפיסת הביטחון השוטף של ישראל: מקורותיה והתפתחותה, 1949–1956, קריית שדה־בוקר 1998, עמ' 23–25.

ויצייתו למודיעין המצרי. נגד פעילות זאת הפעילה ישראל כוחות צבא ומשטרה, שאיישו את נקודות ההיאחזות בגבעת רות ובגבעת רחל והחלו לגרש בדווים ולשפר את העמדות הצבאיות. מבחינת ישראל, הבדווים שנאספו באזור המפורז עסקו בהברחות והיו מקור איום בטחוני מתמיד על התנועה בנגב. המצרים טענו שישראל הקימה 16 יישובים באזור המפורז שלא לפי הסכם שביתת-הנשק. דוברי מדינת ישראל הכחישו זאת והשתדלו להוכיח לארצות-הברית ולא"ם כי שתי ההיאחזויות שהוקמו הן יישובים אזרחיים שהסכם שביתת-הנשק מתיר להקים.³⁵ בעקבות ממצאים אלה ולאחר דיווח מפורט שקיבל מהרמטכ"ל דיין, הודיע ראש הממשלה ושר הביטחון בן-גוריון שהוחלט לנקוט צעדים חמורים - לגרש את בדווי שבט העזאזמה ולארגן את היישובים היהודיים שלאורך הגבול כדי למנוע חדירות מסתננים. ביצוע הפקודה, כלומר גירוש הבדווים לסיני, נמסר בידיו של אריק שרון שפיקד אז על יחידה 101.³⁶ בזירה הבינ-לאומית עוררו פעולות ישראל בגבול מצרים תהודה רבה. משרד החוץ תדרך את שגרירות ישראל בווינגטון במאורעות הצבאיים שצה"ל היה מעורב בהם, וניסה לשוות להם גוון של נסיונות התיישבות יהודית באזור. במברק של ולטר איתן אל השגרירות בווינגטון הוא ציין שהרמטכ"ל דיין העלה את הצורך להרחיק את הבדווים שהסתננו לאזור המפורז שלא לפי הסכמי שביתת-הנשק והסכמים מאוחרים יותר האוסרים על אזרחים לחצות את הגבול הבינ-לאומי. ישראל, אמר דיין, מתכננת להתחיל בנסיונות חקלאיים - השקאה ועיבוד - באזור המפורז. הערכת משרד החוץ הישראלי היתה כי יש סיכוי שעמדה זו תתקבל על דעתו של בניהק יותר מאשר צעדים אחרים שתוכננו בגבול סוריה.³⁷

בשנים 1953-1954 התנהלו אפוא שני מהלכים ברוזמנית: האחד, מאמצייה של המדינה להשלים במהירות את ריכוז הבדווים בשטח הסייג, מתוך הידוק הפיקוח הצבאי והאזרחי עליהם, במגמה להרחיקם מהגבולות ולנתקם מכל פעילות עוינת. השני, המדינה חוקקה בזריזות חוקים המאפשרים לה להשתלט על קרקעות המדינה ועל קרקעות נטושות וליישב עליהן עולים חדשים. כמו כן אפשר המצב למנוע את השתלבותם של הבדווים בשוק העבודה במרכז הארץ שהממסד שמר לעולים החדשים. כל תוכנית שביקשה להציג את בעיית יישובם של הבדווים במטרה לפתור את שאלות הבעלות על קרקעותיהם נתקלה בטיעון הממשל הצבאי, ולפיו עדיין לא בשלו לכך התנאים הבטחוניים, הכלכליים והחברתיים. מאבק השמאל נגד הממסד למען השפעה בשבטים האט לא פעם את תוכניות המשרדים כלפי השבטים ומנע

35. הוראות מבצעים צבאיים מספר 39, השתלטות על עוג'ה, המודיעין המצרי, 30 בדצמבר 1953, א"מ 4131/5370.5; ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, ח, ירושלים תשנ"ו, עמ' 709, הערה 2.

36. דבורה הכהן, הגרעין והריחיים: התיישבות העולים בנגב בעשור הראשון למדינה, תל-אביב 1998, עמ' 242-243. עוד על גירוש העזאזמה ראו: מ' פעיל, ריאיון לז' זיוון (ראו לעיל, הערה 33), עמ' 137; ש' טבת, 'גירוש העזאזמה', הארץ, 16 בספטמבר 1994. על מדיניות ישראל נגד ההסתננות ראו: ז' שלום, 1953 - דיוקנה של שנה', יהדות זמננו, 11-12 (תשנ"ח), עמ' 376-381.

37. ו' איתן אל שגרירות ישראל בווינגטון, 6 באוגוסט 1953, בתוך: ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, ח, עמ' 570-571.

מהלכי מדינת ישראל וחלופות השמאל לפתרון שאלת הבדווים בנגב

בשנים אלה את פיתוח התוכניות ליישוב הקבע. בשלב זה היתה המדינה מוכנה - גם בשל חוסר רגישות וגם בשל רצון להכפיף לחלוטין את הבדווים לכללי המדינה הצעירה - לקיבוע כפוי בלבד.

שבטי הבדווים - מוקד למתיחות בטחונית

בשנים 1953-1954 המשיך לשרור יחסה המורכב של המדינה ומוסדותיה כלפי הבדווים. השבטים שרוכזו בשטח הסייג, אף שהיו כפופים לממשל צבאי קפדני ומטריד, זכו להכרה רשמית באזרחותם וקיבלו תעודות זהות.³⁸ יתרה מזאת, חברי כנסת ערבים מהשמאל העלו את בעיותיהם לפני הכנסת וננקטו כמה צעדים בתחום הבריאות, המים ואספקת המזון, ששיפרו את תנאי חייהם בשטח הסייג. פלגים שנשארו באזור הנגב הדרומי, סמוך לשטח המפורז ובוואדיות שבמרכז הנגב, ובראשם שבט העזאזמה שמקצת בניו פעלו בגלוי נגד השלטון הישראלי, הואשמו בשיתוף פעולה עם המודיעין המצרי. שבטים אלה לא היו כפופים ישירות לממשל הצבאי והטרידו בלי הרף את קברניטי המדינה. אמנם נעשה ניסיון ליישב כמה משפחות מהשבטים העוינים כדי לקשרם ליישוב היהודי, אך הצלחתו היתה מוגבלת. יהושע כהן, איש שדה-בוקר, סייע בניסיון ליישב בדווים משבט העזאזמה ולהטיל עליהם משימה שתשרת את האינטרס הישראלי. למשל, הוא גייס אנשים מבני השבט שישמרו על בארות אזור ניצנה. משפחה אחת משבט אבו עודא יושבה בביר מלגה. קבוצה משבט אל-אֶתִיִים יושבה בביר בנרין. קבוצה אחרת יושבה בביר מברוק. תפקידם היה לאבטח את היישוב היהודי בנגב מפני חדירות שארגנו 'האחים המוסלמים' שפעלו ממצרים.³⁹

במרס 1954 חלה הידרדרות במצב הביטחון בנגב שביטויה בשיאה היה בפעולת הירדנים נגד נוסעים ישראלים בערבה, הידועה בכינויה 'רצח מעלה עקרב'. מדיווח בריטי עולה שמבצעי הפעולה, חברי 'כנופיית היד השחורה', היו כנראה בדווים שגורשו מהנגב והתרכזו בקצימה שבסיני. הירדנים העדיפו לקבוע שהרצח בוצע על רקע מאבק רב-שנים בין שבטי העזאזמה והתראבין היושבים בישראל ובסיני.⁴⁰ בקרב חברי הממשלה היו שסברו שבדווים מירדן, תושבי הנגב לשעבר, השתתפו בפעולה הרצחנית, אבל שימשו רק מורי דרך, ולא חיילים. שיח' מוסה אל-עטאונה מחה נגד שמועות שהופצו בציבור כאילו בדווים הם האחראים לרצח, ובייחוד גינה את רדיו המזרח הקרוב (באנגלית) שהיה ממפיצי השמועה. בעיתון אל-יום (בערבית) הכריז השיח' על נאמנות הבדווים למדינה וטען שהם סובלים ממכת ההסתננויות והרצח ממש כמו האוכלוסייה היהודית. הבדווים גם נפגעו מהחלטת הממשלה בעקבות הפיגוע

38. ז' זיוון, 'הבדווים באזור ניצנה', בתוך: י' עייני וע' אוריון (עורכים), *לניצנה ולגבול המערבי*, מדרשת שדה-בוקר 1994, עמ' 97-99.

39. שם, שם.

40. ב' מוריס, *מלחמות הגבול של ישראל, 1948-1956*, עמ' 325; והשוו: E. Hutchinson, *Violent Truce: A Military Observer Looks at the Arab-Israeli Conflict, 1951-1955*, New York 1956, pp. 63-78.

למנוע מהם את הכניסה החופשית לבאר-שבע, שאך זה הותרה.⁴¹ בעקבות הרצח התקיים דיון מעמיק בממשלה על מצב הביטחון בנגב. את הצעות הצבא הציג שר הביטחון, פנחס לבון, ועיקרן היה הגברת הסיוורים בדרכים והקמת עוד בסיסי קבע מדרום לבאר-שבע. מתנגדיו של לבון, חברי מפ"ם, דגלו בריסון התגובה הישראלית ואף נזהרו מלקבוע שיד הבדווים היתה בדבר, ואילו אנשי הקיבוץ המאוחד תבעו 'לפלוש' לירדן כדי לתפוס את הרוצחים. בסופו של דבר הידק הממשל הצבאי את הפיקוח על הבדווים בשטח הסייג כדי למנוע מגע בין השבטים שבנגב ובין אלה שמעבר לגבול.⁴²

באביב של אותה שנה אף התגברו פעולות ההסתננות והשוד של בדווים נגד היישובים היהודיים שבגבול רצועת עזה. המושל המצרי של הרצועה זימן אליו את השיח"ם משבטי אל-תנאג'יה והתראבין ועודד אותם לגייס מקרב בני שבטם חוליות חבלה. ממקורות אמ"ן התברר שהמתנדבים הבדווים צוידו בנשק רב, ואף שולם להם שכר של 10-20 לירות מצריות. חוליות אלה פעלו בחודשי הקיץ והסתיו והשתתפו בעשרות מקרי שוד, רצח וריגול נגד צה"ל ויישובי הרצועה, ובהם הרצח במושב חצב.⁴³ בנובמבר של אותה שנה חדרו שלושה מסתננים בדווים מרצועת עזה, פוצצו שני בתים במושב פטיש וחזרו על עקבותיהם בלא שהתגלו. בפעולה זאת לא היו אבדות.⁴⁴

מדיניות היד החזקה של צה"ל כלפי הבדווים עוררה יחידים לפעול נגדם. במרס 1955 פשטו ארבעה צנחנים לשעבר ובראשם מאיר הר-ציון על מאהלי בדווים משבטי העזאזמה וג'אקלין בוואדי אל-ע'אר שבמדבר יהודה (9 קילומטרים ממזרח לגבול ישראל-ירדן). בדווי אחד נהרג בשעת הקרב, וארבעה אחרים הומתו בשבי. בדווי זקן אחד שוחרר כדי שיספר לבני השבט על מה ולמה נהרגו חבריו. כששבו לגבול, אסף את הצנחנים רכב מגדוד 890, הם פורקו מנשקם ונפתחה חקירה נגדם. בפשיטה זאת שהנהיג הר-ציון, הוא ביקש לנקום את מות אחותו וחברה שנרצחה כשלושה שבועות קודם לכן בוואדי ע'אר בעת שטיילו בשטח ירדן וניסו להגיע מירושלים לעין-גדי. הפשיטה עוררה סערה בחוגים הפוליטיים והצבאיים. התנהגותו של בן-גוריון בפרשה שהושתקה במהירות הוכיחה את רצונו לחפות על טעויות של צה"ל ואת תמיכתו במדיניות של יד חזקה כלפי הבדווים המסייעים לאויב.⁴⁵

מוקד אחר של מתיחות בטחונית בין ישראל ובין מצרים, שהבדווים תרמו לו את חלקם, היה האזור המפורז בפתחת ניצנה. הבדווים שהמצרים ציידו הוסיפו לפשוט על היישובים

41. 'ממשל צבאי לישראל', ינואר-מאי 1954, א"מ, חטיבה 49, 2401/19 חץ; פרוטוקול ישיבת הממשלה לה/שי"ד, 21 במרס 1954, תרשומות ישיבות הממשלה החמישית, ד, עמ' 24; אוסף בן-עדי, 18 במרס 1954, א"ט, חטיבה 2, ארכיונים אישיים; וכן ראו: מ' בריאון (לעיל, הערה 3), עמ' 433-437.

42. פרוטוקול ישיבת הממשלה לה/שי"ד, 24 במרס 1954, תרשומות ישיבות הממשלה החמישית, ד, עמ' 6-14; א' צור, נופי האשליה: מפ"ם 1948-1954, ירושלים 1998, עמ' 253-254.

43. ב' מוריס, מלחמות הגבול של ישראל, 1948-1956, עמ' 343-345.

44. 'ניסיון לרצח - פיצוץ בתים במושב פטיש', תזכיר, כנראה מדצמבר 1954, א"מ, תיקי משרד החוץ, 2952/3; ב' מוריס, מלחמות הגבול של ישראל, 1948-1956, עמ' 351-352.

45. ב' מוריס, שם, עמ' 411-412.

היהודיים ותעוזתם גברה. באחת הפשיטות השתתפו כ-100 בדווים מזוינים. כמה מהם נהרגו בפעולות ורבים נפצעו. הנזק שנגרם לשבטים הבדווים בתחום ישראל ממתקפות שבטים מסיני עלה באותה שנה על 61,000 ל"י. למשל, מסתננים תקפו פלג משבט העזאזמה וכן משבט אבו עאמר שישב שמונה קילומטרים מדרום-מערב לנבטים. היו חילופי יריות וגנבנו במהלך אירועים אלה שבעה גמלים וסוס. עקבות חמישה מסתננים הוליכו אל רצועת עזה.⁴⁶ לאור התוכניות האסטרטגיות שהתגבשו בצה"ל לקראת מכת מנע בסיני, ביקשו ראשי הצבא לסלק את שבט העזאזמה מזירת ההתרחשות מחשש מפני ריגול או מיקוש וחבלה. יוסף תקוע, ממשרד ראש הממשלה, כתב בינואר 1955 לשר החוץ שרת על כוונת צה"ל לגרש את בדווי העזאזמה והתראבין. מהתזכיר התברר שנכון לחודש ינואר חיו בנגב כ-3500 בדווים משבטים המתגוררים באזור הר הנגב. בדווים אלה לא היו אזרחים ישראלים וחדרו בזמנם ממצרים לשטח ישראל. בעקבות הסכם בין ישראל ובין מקצת הבדווים שגורשו בשנת 1953, הותר לכמה משפחות מהם לשהות בשטח ישראל. בתמורה להיתר היה עליהם לשמור על מקורות המים בביר מלגה ובבארותיים. סביב בארות אלה נהגו להתרכז הבדווים החודרים ממצרים. וכך, ליד כל באר ישבו כ-25 בדווים, מהם שבאו ממצרים והחליפו את שומרי הבארות מזמן לזמן. הללו קיבלו מזון ונשק מצה"ל ונאסר עליהם לעזוב את השטח המפורז. בחודשי הקיץ של שנת 1954 פשטו על הבארות ועל שבטי הר הנגב בדווים מזוינים ממצרים ושומרי הבארות עזבו את המקום וחזרו למשפחותיהם בסמוך לאזור המפורז. בדווים אלה חיפשו עתה בהר הנגב שטחי מרעה ועיבוד ואף פלשו לשטחים שיהודים מעבדים. לדברי תקוע, המטכ"ל הגיע לכלל מסקנה שהשבטים האלה אינם מועילים עוד, ולכן אין להרשות את התפשטותם אל מחוץ לאזור המפורז. התוצאה היתה תוכנית לגירוש 3500 נפש אל מעבר לגבול המצרי. אלא שבשל שיקולים צבאיים ומדיניים נדחה ביצועה.⁴⁷

פעילות הממשל הצבאי - מוקד לעימות

הממשל הצבאי ביקש לצייר תמונה שלפיה המשטר באזור הסייג הוא סובלני ונותן את דעתו על צורכי הבדווים. משום כך דיווח במחצית השנייה של 1954 על הישגים בתחום זה. למשל, בדוח מטעמו נאמר שהניסיון להתיר לבדווים להיכנס לעיר באר-שבע ביום חמישי, כלומר לאפשר להם פעילות מסחרית בשוק הבהמות ובשוק הבדווי בלא צורך בהיתר או בתעודה רשמית, ניסיון זה נחל הצלחה. עוד דיווח המושל הצבאי שאגף מרשם התושבים השלים את רישום הבדווים שבנגב. את המפקד בנגב ביצעו חוליות פוקדים מטעם משרד החוץ (בסיוע הממשל), שסרקו את הנגב ימים רבים. תפקידן היה לספור את הנפשות כדי שחלוקת המזון תהיה מדויקת יותר. לפי תוצאות הסוקרים, היו בנגב 18 שבטי בדווים המרוכזים בשישה אתרים ונכון ל-31 במאי 1954 מנו הבדווים 13,492 נפשות. גם מספר זה לא היה מדויק

46. 'הסתננות', סקירה וסיכום חודשי, משטרת ישראל, א"מ, 1954, 1397/3 ג/5434; דבר, 27 בספטמבר ו-31 באוקטובר 1954.

47. י' תקוע, ממשרד ראש הממשלה, לשר החוץ שרת, 14 בינואר 1955, א"מ חצ/2402/2402.

לחלוטין, שכן בשבטים מסוימים המקור למספר היה דיווח השיח'. במבצע זה קיבלו 11,463 בדווים כרטיסי מזון מיוחדים.⁴⁸

חלוקת המזון נועדה להחליף את הנהול הקודם ולפיו 'המשביר' מסר את מנות המזון לשיח'ים, והם חילקו אותן כראות עיניהם. לעתים פרץ עימות אלים בין השיח' ואנשיו ובין המתנגדים בשעת הרישום עצמו. כרטיס המזון אפשר לבדווי המפרנס לבחור את החנווני שלו. לפי בקשת השיח'ים, ברוח המסורת הבדווית, ניתנו לנשים, כמו לנשות העדה הדרוזית, תעודות זהות בלא תמונות. גם הוכנסו תיקונים בתעודות זהות ישנות. בכל תעודת זהות הופיע רישום קבוצת ההשתייכות של בעל התעודה, ובזכותה היה זכאי להישאר בתחומי המדינה ולקבל את שירותיה. משום כך נרשמו בשנת 1954 בדווים רבים בשמות בדויים, לרוב בשמות של קבוצות גדולות ובעלות השפעה בשבטים שאליהם הצטרפו. לעתים אף נהגו לשלם לשיח'ים תמורת הסכמתם לרשום שהמבקשים הם בני שבטם.⁴⁹

הממשל הצבאי גם שיתף-פעולה עם משרד הבריאות בהמשכת מפעל שיקוף הריאות בקרב הבדווים. הבדווים, שלא כהערכות קודמות, קיבלו מפעל זה ברצון וראו בו אות ידידות מטעם ממשלת ישראל.

המדינה הפעילה לחץ על הבדווים והציעה להם להתגייס לצבא בתפקיד גששים. צעירים רבים, בעיקר משבטים ששיתפו-פעולה עם המדינה עוד בימי מלחמת העצמאות, ראו בכך מקור פרנסה נאה ואף מוקד להזדהות עם המדינה. כבר בשנת 1949 רוכזו צעירים בדווים במחנה צבאי ליד משמר-הנגב לשם הכשרה צבאית. בשנות החמישים השתלבו בדווים בתפקיד גששים בפלוגה 300 (פלוגת המיעוטים) שסייעה ללכוד מסתננים במרחבי הנגב. לאחר מכן הוקמו יחידות 30 ו-424, ובהן השתלבו הבדווים ותרמו לצה"ל במרדפים אחר חוליות הפדאיון. הגיוס לצה"ל עורר מחד גיסא גאוה בקרב הצעירים והשיח'ים שעודדו אותם לכך, ומאידך גיסא עורר התנגדות על רקע לאומני ודתי. על רקע הגיוס לצה"ל והוויכוח על מידת שיתוף-הפעולה עם היהודים פשט לא פעם שבט אחד על אחר ובוצעו מעשי שוד וביזה. היו בקרב ראשי המדינה שרצו לראות במהלכים אלה דרך של השתלבות הבדווים בחברה הישראלית. יש חוקרים שראו במהלך זה ניסיון להגביר את השליטה הצבאית הישראלית על השטח ולהעמיק את הזדהות הבדווים עם המדינה, ולא השתלבות שיש עמה שוויון אזרחי דווקא.⁵⁰

עם זאת התלונן המושל הצבאי בדיווחו שבנגב לא ביקר מפקח מטעם מחלקת החינוך הערבית זה יותר משנה. יתרה מזאת, טען, אין כלל פיקוח ממשלתי על בתי-הספר ועל תוכניות הלימודים. בתחום החקלאות דיווח המושל הצבאי שהבדווים מאחרים בקציר. באזור ואדי שקיב-תל-ערד היבול נמוך, אבל בשאר האזורים שנזרעו - היבול מניח את הדעת. כמו כן, הוא המשיך בדיווחו, הסתיימו עבודות החקלאות של בדווים בוואדי פאך, וכולם שם היו

48. דוח הממשל הצבאי, ינואר-מאי 1954, א"מ, חטיבה 49, 2401/19 חץ. על פתיחת השוק ועל התשלום שגבתה העירייה מהמוכרים הבדווים ראו: דבר, 6 באוגוסט 1954 ו-25 במאי 1954.

49. ע' מרקס, החברה הבדווית בנגב, תל-אביב 1974, עמ' 40-41; דבר, 2 באפריל 1954.

50. י' חבקוק, עקבות בחול: גששים בדווים בשירות צה"ל, תל-אביב 1998, עמ' 24-59.

עסוקים בקציר, וזאת כנראה הסיבה שפחתו מעשי השוד. עונת היבול מביאה עמה מתיחות בשל דרישות השיח' וסירוב בני השבט למסור לו יותר משליש מהיבול. זאת הסיבה למתח שבט אל-הַזַּיִל, שבט אבו רַפִּיעָה, אבו אל-קַיִיעוֹן, אל-זַיִדָּה וְאָבו מְדִינָם. בשבטים אלה רבו המתמרדים נגד דרישות השיח'. לפי הצעת המושל הצבאי, כמעט שלא נגבו מסים. אמנם התמנה גובה מסים בדווי, אך הוא בדק את המצב בשבע עיניים, ולא מיהר בהחלטותיו. הן משום שהבדווים אינם רגילים לשלם מסים והן בשל המחסור ביבול, קבע המושל הצבאי, יעבור עוד זמן רב בטרם ישלמו הבדווים למדינה מסים כנדרש.⁵¹

ההתערבות במיקום השבטים וביישובם באזורים שוליים הוטלה על כמה משרדים. משרד החקלאות ומשרד הפיתוח, בהסכמת הצבא, החליטו ליישב את בדווי שבט אל-הַזַּיִל, שישב ליד קיבוץ שובל ונחשב לשבט נאמן ביותר למדינה, בקרקעות בית אשל לשעבר, סמוך לנבטים. כמה אישי ציבור המקורבים למפא"י טענו שיחס מועדף כלפי שבט זה לעומת שבטים אחרים יניב שחיתות בקרב הבדווים הנאמנים למדינה. יתר-על-כן, לטענת המתנגדים, יעסוק השבט בהברחת סמים ובסחר בהם ובוודאי לא יתרום ליציבות ולביטחון באזור. בן-גוריון, המספר על כך ביומנו, חשש קרוב לוודאי מההשפעה הגוברת של מפ"ם בקרב הבדווים וחיפש דרכים למנוע את הגשמת אותן התוכניות של המשרדים שבהשפעתה.⁵²

גם אופן השימוש של שבטי הבדווים בסיוע שקיבלו שימש הוכחה בעיני הממשל הצבאי ומשרדים שונים להתנהגות הנוגדת את ציפיות השלטון. כך למשל, עם עליית מחיר הקמח והחיטה הקטינו הבדווים באופן קיצוני את צריכת המזון. בחודש יוני קנו כל שבטי הבדווים 30 טון חיטה במקום 130 - שזו המנה לחודשיים. בחודש יולי צרכו הבדווים 11 טון בלבד. מצבם הקשה של הבדווים הכריח אותם להשתמש בקמח שעורה לצורך אפיית פיתות, ואילו את החיטה אגרו במחסניהם. במשרדי הממשל חששו שהחיטה הנאגרת נועדה להברחה.⁵³ המפקד חיוק בקרב כמה מפלגי העזאזמה שישבו באזור הר הנגב את הנאמנות למדינת ישראל ואת ההכרה בשלטון הישראלי. ראוי לזכור שפלגים אלה לא פונו לאזור הסייג, קרקעותיהם לא הוחרמו וניתנו להם תעודות מעבר ותעודות זהות. מעמדם של פלגים אלה שונה עתה מ'מסתננים נסבלים' לאזרחי המדינה. הטיפול בפלגים אלה ובבדווים שהתרכזו בסייג היה כולו בידי הצבא (המודיעין, מפקדת המחוז והמושל הצבאי), שהסתייע במשרד המיעוטים (המשרד חדל להתקיים מאוחר יותר). מוסדות אלה וויץ, נציג הקק"ל, היו אמורים להכין תוכניות לשילוב הבדווים במדינה, אבל משום שלא רצו למסור ביד הבדווים קרקע ובשל הלחץ הפוליטי והחברתי שהופעל על ראשי המדינה להקצות קרקע לעלייה ההמונית, נדחו ההצעות ליישוב השבטים לזמנים אחרים.⁵⁴

51. ע' מרקס, **החברה הבדווית בנגב**, עמ' 40-41.

52. בן-גוריון, 29 בנובמבר 1954, 'יומן בן-גוריון', אב"ג.

53. **דבר**, 18 באוגוסט 1954.

54. ז' זיוון, 'יחסי הישוב היהודי והבדווים בנגב: חזית המגע', עבודה לתואר מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבוע, דצמבר 1990, עמ' 69-70.

עיבוד הקרקע ואחזקתה שנויים במחלוקת

בחורף שנת 1954 התווכחו השרים ביניהם על גודלה של המשבצת הקרקעית שמעבדים הבדווים בנגב. בעת הדיון בכנסת על חוק הנפקדים, קבע לוי אשכול שבנגב מעבדים הבדווים כ-200,000 דונמים. נראה שהמספר שמסר אשכול התבסס על נתוני משרד החקלאות שביקש להקטין את השטח המעובד ולהוכיח שתביעות הבדווים לקרקעות הן מוגזמות לעומת צורכיהם האמיתיים וליכולתם החקלאית.⁵⁵ בסתיו של אותה שנה, בדיוני ועדת המשנה של הוועדה העליונה להחכרת קרקע, התברר שבאזור קיבוץ שובל עיבד שבט אל-הזייל כ-35,000 דונמים. בעקבות חוקי המקרקעין החדשים, הודיע השיח' לשלטונות ש-14,000 דונמים משטח זה אינם שייכים לו, ולכן הוחלט לאפשר לרשות הפיתוח לחרוש את הקרקע למטרותיה. מכיוון שהוועדה לא היתה בטוחה במעמדה המשפטי של הקרקע שהתפנתה, הוחלט שהשטח יוחכר לשנה אחת לפי המפתח הבא: 5000 דונמים לחברת 'רמקו' - פיצוי על קיפוח; 3000 דונמים לחברת 'עמיר' - נוכח הקיצוצים שתוכננו לשנה הבאה; ויתרת השטח - לקיבוצים הזכאים לפיצוי קרקע. המדינה לא סברה שיש לאפשר לבדווים ליהנות מהקרקע שהתפנתה, אלא מסרה עודף זה ליהודים.⁵⁶

גם מעט המאמצים שעשתה המדינה כדי לפתור את מקצת הבעיות הקרקעיות של השבטים נתקלו בהתנגדות ציבורית. למשל, כוונתה של הממשלה להעביר שבט בדווי לשטחים שבין בית אשל ובין נבטים (בקרבת שלב ב' של שיכון 'משקי עזר') עוררה חשש בקרב פרנסי העיר באר-שבע. הללו נזעקו וכתבו לראש הממשלה משה שרת מכתב, ובו התריעו על הסכנות הנשקפות מתוכנית זו: תפיסת קרקעות, ערעור המצב הבטחוני, הגבלת גידולה של העיר ופיתוי לאזרחי העיר החדשים להצטרף למערכת ההברחות המסועפת בין חברון לעזה, ששבט זה היה מעורב בה.⁵⁷

מאז שנת 1955 הוחכרו, באמצעות השיח'ים, מרבית קרקעות המדינה באזורים הסגורים בפני בדווים, פעולה שחזקה את מעמדו של השיח', לפי מדיניות הממשל. ראוי לזכור שכמה שבטים בעלי אדמות עשו כרצונם בקרקעותיהם, בלא התערבות הממשלה. אבל אלה שנשארו באזור הסייג בלא קרקע נאלצו לחכור מהממשלה, באמצעות השיח', קרקע בהחכרה שנתית. הקצאת קרקע לחכירה נשקלה בוועדה ממשלתית שבה ישב נציג הממשל הצבאי. כל שנה נבדק מחדש גודל הקרקע שנמסרה לחכירה, והוא תוקן לפי מספר המשפחות בשבט. כל שנה תבע הממשל הצבאי מהשבט להגדיל את השטח שהוא בר חכירה, כלומר להודות בפועל שזאת אדמת מדינה. וכך, עד שנת 1960 הצליחו השלטונות להגדיל את השטח שהבדווים הודו

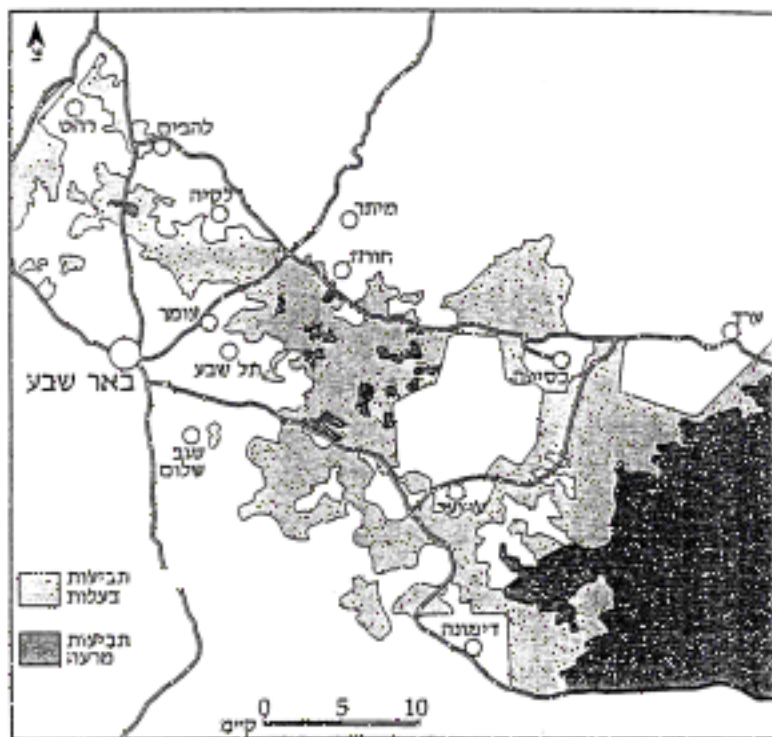
55. אשכול בכנסת, **דברי הכנסת**, 15, 4 בינואר 1954, עמ' 550. ועוד על כך ראו: י' כץ, 'הארץ לא תימכר לצמיתות', עקרון הקרקע הלאומית בהליך החקיקה ובחוק הישראלי, **קרקע**, 48 (מרס 2000), עמ' 51.

56. פרטוקול ישיבת ועדת המשנה לוועדה העליונה להחכרת קרקעות, 20 באוקטובר 1954, אצ"מ KKL 5/22254.

57. ז' זריזי, מ"מ ראש העיר באר-שבע, למשה שרת, ראש הממשלה, 3 בדצמבר 1954, א"מ 5437/1474 ג'.

מהלכי מדינת ישראל וחלופות השמאל לפתרון שאלת הבדווים בנגב

שאכן הוא שייך למדינה ולהשתלט על 38% מכלל השטח הקרקעי באזור הסייג, שאפשר לעבדו (כ-400,000 דונמים).⁵⁸

מפה מספר 2: אזורי תביעות בעלות ומרעה של הבדווים, 1991
מקור: א' מאיר, המתח בין בדוי הנגב למדינה: מדיניות ומציאות, ירושלים 1999, עמ' 19.

שילוב כפוי ופיתוח מזערי

כדי לייעל את שליטת הממשל הצבאי בשבטים, נחלק אזור הסייג לשניים. הקו המפריד היה כביש באר-שבע-חברון. שטח הסייג השתרע עד לרצועה שרוחבה חמישה קילומטרים לפני הקו הירוק. רצועה סטרילית זאת נועדה להפריד בין הבדווים בישראל ובין בני שבטם שחיו סמוך לגבול ושייתפו עמם פעולה בתחום ההברחות, ואף להרחיקם מהשפעת הצבא הירדני. פיתוח החקלאות בקרב הבדווים התנהל בעצלותיים. הבדווים למדו מהקיבוצים, שכרו מהם טרקטורים ואף ניסו להקים קבוצות עיבוד בדגם קואופרטיבי. רק לקראת סוף העשור החל מדרוך מטעם משרד החקלאות לעבור בין השבטים וללמדם שיטות עיבוד וטיפוח יעילות

58. מרקס, החברה הבדווית בנגב, עמ' 50.

יותר של החיטה והשעורה בתנאי הנגב. אז גם החל תהליך שמטרתו להחליף את העז השחורה בכבש המקומי. אמנם שטחי העיבוד גדלו - מ-50 אלף דונמים בשנת 1955 לרבע מיליון דונם בשלהי העשור - אך בלי תוספת מים ובלי שהושבחה הקרקע, כמו ביישוב היהודי, היה קשה לצפות להישגים חקלאיים.⁵⁹

בשנת 1955 התגבשו בממשלה תוכניות ראשונות ליישוב הבדווים. מפ"ם ראתה בתוכניות אלה נסיונות להתיישבות כפויה וחששה שהממשל הצבאי בנגב מבקש להכתיב לבדווים באמצעות רמת חיים ירודה. מנהיגיה פרסמו מאמרים (גם בעיתונות הבין-לאומית) והתריעו נגד מה שכינו אובדן הערכים המסורתיים של השבטים וסכנת ההתפוררות המאיימת על החברה הבדווית. השיח' מוסה אל-עטאונה הצטרף לביקורת הציבורית על המסד ובו בזמן תבע מהממשלה למהר ולהקים יישובי קבע לבדווים. בשנת 1954-1955 ניהלו נציגי מפ"ם מאבקים פרלמנטריים שמטרתם היתה לצייר תמונה ולפיה הממשל הצבאי הוא עושה דברה של מפא"י והוא גוף המתעמר שלא לצורך בשבטים. בחורף 1954, במסגרת שאילתה שהגיש לשר החקלאות פרץ נפתלי, טען חבר הכנסת מטעם מפ"ם, רוסטום בסטוני, ששבטים שלמים הועברו ממקום מושבם ויש ביניהם שאף הועברו ממקום למקום כמה פעמים והפסידו יכולים ורכוש. למשל, שבט העזאזמה הועבר חמש פעמים בשנה אחת ושבטי התראבין ואל-עקבי טולטלו אף הם ממקום למקום. העברות אלה נעשו נגד רצונם של הבדווים ובלא צו של בית-משפט. חבר הכנסת טען ששבט אל-הזייל החי בשכנות לקיבוץ שובל סובל מהטרדה בלתי-פוסקת; שהממשל הצבאי מוסיף ומאיים על ראשי השבט בפניו קרוב, ולטענת מפ"ם ברור שהאיום נועד לתקוע טריז בין קיבוץ שובל ובין השבט, שפיתחו יחסי שכנות לדוגמה. בסטוני גרס שאין בישיבת השבט על אדמתו כדי להשפיע כך או אחרת על תכנון ההתיישבות היהודית בנגב, וביקש את חברי הכנסת לזכור את עברם הבטחוני של בני השבט שבלטו בסיוע שהגישו לצה"ל. אם כן, תביעת מפ"ם היתה חד-משמעית: על הממשלה ליישב את הבדווים במקומות מושבם מימי מלחמת העצמאות ולהפסיק את מסע הגירוש והפינוי.⁶⁰

תשובתו המתגוננת של שר החקלאות נפתלי קבעה שאין שחר להאשמות חבר הכנסת וכי כל תוכנית לפינוי או להחרמת קרקע מבוצעת לאחר משא-ומתן ישיר עם שיח' השבט. השר חזר והדגיש שכוונת הממשלה ורשות הפיתוח היא להושיב את הבדווים על קרקעותיהם ולבנות להם יישובי קבע. חבר הכנסת תופיק טובי ממק"י נזעק לדברי השר, וכדרך המפלגה הקומוניסטית בשנות החמישים השווה את מדיניות הממשלה כלפי הבדווים למדיניות הקולוניאליסטית האמריקנית כלפי האינדיאנים בארצות-הברית, כלומר מדיניות של הפחדה, גירוש ופגיעות אלימות. חבר הכנסת טובי האשים את הממשלה בגירוש שבטים בדווים רבים מלבד שבט אל-הזייל, וקבע שתנאי הבריאות, החינוך והמזון של הבדווים קשים. הוא סיכם ואמר ששלטונות ישראל מתעללים בבדווים, שכן הם מונעים מהם כל ניסיון להתיישבות קבע.⁶¹

59. ריאיון עם א' אפרת, דורות, 8 ביולי 1992.

60. רוסטום בסטוני, הצעות לסדר היום, דברי הכנסת, 17, 8 בדצמבר 1954, עמ' 282.

61. שם, שם.

במאי 1955 נתן שר המשפטים פנחס רוזן את דעתו על שאלת מעמדה המשפטי של הקרקע בנגב שעליה יושבים הבדווים או שהם תובעים לעצמם. לטענת השר, בשטח שמדרום לבאר-שבע (12 מיליון דונמים) עדיין לא בוצע רישום ואף לא נערכו מדידות וסקרים, ולכן בזמן הקרוב לא יהיה אפשר לקבוע את המעמד המשפטי של הקרקע שם. יתר-על-כן, אין לדעת מתי יתחיל ההסדר גופו, ובכללו בירור הזכויות. כדי להתגבר על הפיגור ברישום הקדסטרי [מיפוי ורישום מקרקעין] בנגב דרושה עוד עבודה רבה בתחום הטריאנגולציה, הרישום והמדידה. עם זאת לא היסס השר לקבוע שהוא אינו צופה בעיות משפטיות חמורות בקרקעות הנגב, כי לדעתו מרבית הקרקעות שם שייכות למדינה כשם שהיו קרקעות מדינה בעת השלטון המנדטורי. שר המשפטים ביטא בכך את עמדת רוב שרי הקואליציה וכן את עמדות הקק"ל והסוכנות.⁶² תהיה אשר תהיה קביעת שר המשפטים, משרד החקלאות הוסיף לסקור שטח של מיליון דונמים במטרה להחכיר את רובו לבדווים לשנה בלבד לצורכי עיבוד חקלאי. ראשי המשרד הכינו תשתית בעבור ההתיישבות היהודית והיו מוכנים למסור שטחים לבדווים בהחכרה בלבד. מומחי המשרד קבעו ש-200 דונמים הם יחידה משפחתית מספקת לפרנסה (מאה דונמים למרעה ומאה דונמים לעיבוד חקלאי), ואותם החכירו במחיר סמלי של 50 פרוטה לדונם. בעונת 1955-1956, על אף ההכרזות הרמות, הוחכרו לבדווים בנגב לא יותר מ-75 אלף דונמים.⁶³

חופש פעולה למראית עין

ב-1955 השתדלו השלטון האזרחי והממשל הצבאי לאפשר לבדווים יתר חופש פעולה בעיקר בשל לחץ דעת-הקהל והבחירות ההולכות וקרבות. למשל, הוכנס חידוש בתחום המשפט, ובתי-המשפט האתניים החלו להתכנס בהרכב של תשעה שיח'ים ומכובדים, בנוכחות הממונה על המחוז, יצחק ורדימון, וסא"ל מ' ורבין. המשפט התנהל בעל-פה בנוכחות שלושה שופטים בדווים. הללו היו רשאים להטיל קנס או לחלופין שלושה חודשי מאסר. כוונתו של הממשל הצבאי היתה שבית-משפט השלום המקומי ישביע את השופטים, כדי להקנות להרכב זה לגיטימציה שיפוטית.⁶⁴

הממשל אף טרח לפתוח מרפאה בבאר-שבע למען שבטי הבדווים. עד פתיחתה הסתייעו השבטים ב'מרפאים' מסורתיים, ורק השיח'ים שידם השיגה את מחיר הביקור פנו לרופאים בבאר-שבע. לעתים הוזעק שירות מגידוד-אדום, אבל למקומות הרחוקים נבצר ממנו להגיע. מאוחר יותר חנך שר הבריאות, יוסף סרליון, מרפאה חדשה לבדווים באזור תל אל-מלח, שארגון יוניצ"ף תרם את הסכום הדרוש לבנייתה. גם באום בטיין התחילו להקים יסודות לעוד מרפאה. בהדרגה שוכנעו השבטים ביעילות הטיפול החדש והרופא הישראלי, ד"ר צ' קוסלובסקי, היה לרופא מקובל בקרב השבטים.⁶⁵

62. דברי הכנסת, 18, 9 במאי 1955, עמ' 1558-1564.

63. שם, שם.

64. אוסף בן-עדי, 13 בינואר 1955, א"ט, חטיבה 2, ארכיונים אישיים.

65. דבר, 20 בינואר 1955; אוסף בן-עדי, 16 בינואר 1955, א"ט, חטיבה 2, ארכיונים אישיים.

מול משרדי עיריית באר-שבע הוקם מטה הממשל הצבאי בנגב. הונף שם דגל צבאי ועליו כוכב מגן-דוד, כדי שהבדווים יראו בו סמכות מטעם המדינה והצבא. בבניין ובשטח הקרוב לו שרר משטר צבאי חמור. לטענות בדבר נישול הבדווים מקרקעותיהם ענו הקצינים שטיפלו בנושא, שלא שרירות לב ולא הוראה פוליטית הם הסיבה לנישול, אלא סיבות בטחוניות. לפני הקצינים הועלו תלונות בדבר מחסור במזון ובמים ובנוגע לבעיות תברואה. בייחוד נשמעה הדרישה להגדיל את הקצבת הקמח הממשלתית, עקב הבצורת. נציגי 12,000 הבדווים בנגב דרשו להגדיל פי ארבעה ויותר את ההקצבה שעמדה אז על קילוגרם קמח לחודש לנפש. בממשל סירבו לדון בנושא, שהיה, לטענתם, בסמכות השרים. מכל מקום, הבדווים הרגישו מושפלים כשבאו לבית הממשל ולרוב יצאו משם במפח-נפש.⁶⁶

לממשל הוברר שלקראת הבחירות לכנסת השלישית יוכלו להצביע כ-8000 בדווים. עם זאת, כמה שבטים לא חששו מפני קציני הממשל והתלוננו לפני שרים שביקרו אותם בשטח, שמכריחים אותם לרכוש מוצרים ומזון רק דרך 'המשביר' (שזוהה עם מפא"י ועם ההסתדרות). ההקלות שניתנו לשבטים נועדו לרכז את השיח'ים ולהשיג שקט בקרב השבטים. למשל, בחודשי האביב נמתח למען שבטי הבדווים הסמוכים לבאר-שבע צינור שרוחבו ארבעה אינץ' (כעשרה סנטימטרים) ואורכו שמונה קילומטרים. הקו נמתח בסיוע חברת מקורות, ביוזמת משרד הביטחון והקק"ל ובניצוחו של סא"ל בסיל הרמן. גם שאלת מס הרכוש שהוטל על הבדווים (בגין רכוש, עדרים, תרנגולות ועוד) לא נפתרה והממשל השהה את הביצוע מחמת החשש שמא תיפגע פופולריות השלטון.⁶⁷

בחורף 1955 התנהל מאבק בין שיח' השבט אבו רֶקֶנִיק ובין אחיו על משרת השיח'. אחי השיח' (שגם הוא קרא לעצמו שיח') שלח מכתבים לראש הממשלה ולנשיא המדינה ושטח לפנייהם את רצון השבט (כ-3000 נפש) להגר אל מעבר לגבול בגלל התעללות המוסדות בבני השבט. אחי השיח' הדגיש את הנוהג להטיל קנסות כבדים על בדווים שנעו בלא אישור, ומחה על הגבלת חופש התנועה המסחרי ועל היעדר פתרון לשאלת הבעלות על הקרקעות אף שחלפו יותר משבע שנים. השיח', לעומת זאת, ביטל את תלונות אחיו ומנה את הצעדים שהממשלה נקטה בנגב לטובת השבטים. עם זאת גם מדבריו עלה שהממשלה לא עשתה מאום לשיפור מצבם של הבדווים ומה שנעשה רק מעיד שעדיין המלאכה רבה. כלפי חוץ הרעיף השיח', מחוסר ברירה, שבחים על הממשל. בחוות הדעת של המושל הצבאי על אישיותו של האח המתלונן ניכרת נימה של רצון להיפרע מעם הבדווים על שלא שיתפרעפעולה עם הציונים לפני מלחמת השחרור ובתקופת המלחמה. נאמר על האח שהוא ידידו הטוב של השיח' איברהים אל-צאנע, איש הוועד הערבי העליון וידידו הקרוב של המופתי חאג' אמין אל-חסיני. יתר-על-כן, הממשל הצבאי קבע שבתקופת מלחמת העצמאות התנגד האח נחרצות שליחודים תהיה דריסת רגל כלשהי בנגב, והיה בין המתנגדים להוליך את קו המים לחצרים אף שהוצעו

66. אוסף בן-עדי, 22 בינואר 1955, שם; דבר, 12 ביוני 1955.

67. יוסף בן-עדי, 10 ביוני 77 בדצמבר 1955, א"ט, חטיבה 2, ארכיונים אישיים.

מהלכי מדינת ישראל וחלופות השמאל לפתרון שאלת הבדווים בנגב

לו תשלומים רבים. לטענת הממשל, היה אחי השיח', עיד אבו רקייק, ממשותפי התקפת הבדווים על נבטים. קשריו עם קיצונים לא פסקו והוא אף נתפס והואשם בריגול. המשרדים המטפלים בבדווים קיבלו אפוא את טענת הממשל הצבאי ומנעו חופש תנועה והטבות בתחום הקרקע והפרנסה מאותם בדווים שנחשבו משתפי־פעולה עם מצרים ואף סירבו לאפשר לקו המים לחצות את אדמתם.⁶⁸ הממשל הצבאי חידש את תלותו של בן השבט בשיח' ושירת את מטרות השלטון הישראלי בנגב שביקש שקט בטחוני בגבולות ואפשרות להעלות במהירות התיישבות יהודית על קרקעות שהתפנו.

מאכיפה נוקשה וחוקי חירום לרגיעה ולפתרון קבע

שני תהליכים התחזקו בשנת 1956: א. בגלל התחממות הגבול עם מצרים נדחקו הבדווים לשטחים מרוחקים, הוצר חופש התנועה שלהם והוגבר הפיקוח הצבאי עליהם. ב. התנהל מאבק ציבורי של השמאל, שמטרתו להפשיר קרקעות בעבור הבדווים, להקל בזכותם לחכירה ולעיבוד ולדרוש מהממשלה שתפעל למען פתרון כולל של שאלת הבדווים בנגב בנושאי התיישבות, קרקע וביסוס המסד הכלכלי־חברתי.

מוסדות המדינה ניסו לאמוד את מספר הבדווים ואת היקף הרכוש שבידיהם. מספרים אלה היו חשובים לשלטון גם כדי להתמודד עם מתקפות המצרים, שהסתייעו באו"ם, על מדיניות הגירוש הישראלית. ואלה היו הנתונים שנקבעו: בקיץ 1956 חיו בנגב כ־13,000 בדווים בני 19 שבטים. בידיהם היו 1,100,000 דונמים מקרקעות הנגב, מהם 400,000 דונמים היו שטחי מזרע והשאר - שטחי מרעה. היבול הממוצע לדונם היה 30-40 קילוגרמים חיטה לדונם, ויבול השעורה היה גבוה יותר. ההוצאה החודשית הממוצעת לנפש בנגב - 10 ל"י. עדרי הצאן מנו כ־70,000 ראש (לעומת 90,000 ראש במשק היהודי), ולא היה אפשר לתכנן שטחי מרעה נאותים לעדרים אלה. העיסוק הרווחי בקרב שבטי הדרום: הברחות.⁶⁹

בראשית 1956, לאור נתונים אלה, פנה שר הפיתוח, מרדכי בנטוב (מפ"ם), לראש הממשלה והתריע על קיפוח הבדווים בנגב. שר הפיתוח קיבל מאנשי קיבוץ שובל ידיעות המוכיחות לכאורה שלמרות מצבם הקשה של הבדווים מתכוון השלטון להפקיע את קרקעות שבט אל-הזייל שכןם. בן־גוריון ראה חובה לעצמו לענות אישית לשר הפיתוח, ותשובתו התקיפה מציגה את עמדת השלטון כלפי הבדווים וקרקעותיהם באותו חורף:

על שאלתך בדבר החרמת 8,000 דונם קרקע של שבט אל-הזייל בנגב, קיבלתי ידיעות הבאות:

א. נציג הממשל הצבאי לא הודיע על החרמת אף דונם אדמה.

68. מסמכי פרשת שיח' עיד אבו רקייק, ספטמבר-אוקטובר 1955, א"מ 4669/5592 ג'; מכתב אבו רקייק לשרת, 13 באוקטובר 1955, א"מ לו/19/2460.

69. דבר, 23 ביולי 1956.

- ב. שום שטח אדמה בתחומי הסיג של הבדואים לא הוחרם בשנה זו.
- ג. היתה הכרזה של נציג הממשל בקשר לשטחי אימונים הסגורים בפקודת המטכ"ל.
- ד. שום שטח מהשטחים הסגורים לאימונים אינו כלול בתחום הסיג וכן אינו מעובד על ידי הבדואים.
- ה. עובדה היא שהשיח' סגר אל-הוזייל פלש לתוך שטח של 1,500 דונם הנמצא מחוץ לתחום הסיג בכיוון לבאר-שבע לואדי אל פוחרי ע"י מסילת הברזל. משרד החקלאות מסר לנו שהשיח' עלול לתת על כך את הדין.
- ו. 1,500 הדונם הנ"ל שפלטו לתוכם נמצאו כל הזמן בחזקת משרד החקלאות ונמסרו על ידו לחברות יהודיות לעיבוד [...]

בב"ח, ד' בן-גוריון.⁷⁰

שנה לאחר לא השתנתה התמונה בנגב. המושל הצבאי סירב לאשר לבדווי בשם שלמן אל-עופרה לקצור את שדות שכניו בקומביין חדש שרכש, אף שהגיש בקשה רשמית במועד ולפי הכללים. תשובה שרירותית זאת היתה תמונה, בייחוד מאחר שזמן קצר קודם לכן אפשר משרד החקלאות לארבעה נכבדים בדוויים לרכוש ארבעה קומביינים חדשים ולשפר את יעילות הקציר בשדות הבדוויים. במאבק על ההגמוניה בקרב שבטי הבדוויים, שהתנהל בין משרד החקלאות ובין הממשל הצבאי, זכה הממשל, והקומביין הושבת.⁷¹

אחד הטיעונים הנפוצים של הממשל להתנגדותו לחופש התנועה של הבדוויים בנגב היה הטיעון הבטחוני. מפ"ם ניסתה לערער על טיעון זה, ויוסף ח'מיס הגיש שאילתה לשר הביטחון בן-גוריון, ובה ביקש לדעת אם מעצרו של שיח' סולימן אל-צאנע קשור בהאשמות שלפיהן לאיש היו קשרים עם המודיעין המצרי, ואם נכון הדבר, מדוע אין השיח' מובא למשפט. שר הביטחון השיב שאכן נמצאו ברצועת עזה הוכחות לקשר של השיח' עם המודיעין המצרי, שנועד לפגוע בבטחון המדינה, ולכן הוא נעצר.⁷²

הפגיעה בחופש התנועה לוותה בפגיעה בקידום התשתית שהובטחה לבדוויים. משאילתה שהפנה חבר הכנסת ח'מיס לשר החינוך זלמן ארן הוברר שביולי 1950 אמנם הוקם בניין בית-ספר חדש למען שבט אבו רקייק, אולם ציוד הלימוד בו הרוס, ואילו הבניין הקודם שהקימה ממשלת המנדט עבור ילדי הבדוויים שופץ ומשמש את הממשל הצבאי ואת המרפאה. למרות תביעת השבט לבעלות על הבניין ורצונם להמשיך את לימודי ילדיהם בבניין הקודם, קבע חבר הכנסת, אין הממשלה מתכוונת למסרו.⁷³

יתר-על-כן, לדעת רבים בשמאל, חופש התנועה המינימלי שניתן לבדוויים הלך והצטמצם. ח"כ חנן רובין ממפ"ם שאל את שר הביטחון בן-גוריון מדוע אין שיח' מוסה אל-עטאונה מקבל רשיון תנועה. מפ"ם ניסתה באמצעות שאילתה זאת להוכיח שהממשל מצר את צעדי

70. בן-גוריון לשר הפיתוח, 10 בינואר 1956, א"מ 4669/5592 ג'.

71. על המשמר, 17 במאי 1957.

72. דברי הכנסת, 22, 9 באפריל 1957, עמ' 1739.

73. דברי הכנסת, 20, 8 במאי 1956, עמ' 1732.

מהלכי מדינת ישראל וחלופות השמאל לפתרון שאלת הבדווים בנגב

מפה מספר 3: תפרושת שבטי הבדווים באזור הסייג בשנת 1976

מקור: י' בן-דוד, הסכסוך על אדמות הבדווים בנגב, רעננה 1996, עמ' 19.

השיח' ואנשיו וכי צעד זה הוא נקמה על תמיכתם הפוליטית בשמאל. שר הביטחון דחה מכול וכול את התלונה והוכיח שהשיח' מקבל כל הזמן רשיונות תנועה לו ולאנשיו, ואף יש בידו רשיון תנועה קבוע באזור באר-שב. כמו כן השיב השר שלא ידוע לו על מקרה שהשלטונות סירבו לספק רשיון תנועה שביקש השיח'.⁷⁴

ערב מבצע סיני ביקש המושל הצבאי, עלי-פי הוראה מגבוה, לגרש בתוך 24 שעות את הבדווים מזרחה, לעבר ערד, מחשש שקרבם לגבול מצרים תחבל במאמץ המלחמתי. בפועל, בשל מצב החירום ניתן צו הגירוש רק בתום המבצע. חברי מפ"ם ו'מוכתרים יהודים' מקיבוצי השומרי-הצעיר בנגב, וביניהם יוסף צור וברוך חכים משובל ודוד שושני מלהב, הפנו את תשומת לבו של שר הבריאות, ישראל ברזילי, למצב המסוכן. ברזילי פנה אל בן-גוריון ושאל אם אכן ניתנה הוראה מפורשת לגרש את הבדווים מזרחה, ושר הביטחון השיב שהוא

74. שאילתה של חבר הכנסת מטעם מפ"ם ח' רובין לשר הביטחון בן-גוריון, דברי הכנסת, 20, 23 ביולי 1956, עמ' 2356.

לא שמע על כך. תשובה זאת והחשש מתקרית נוסח כפר קאסם מנעו את הגירוש, ומרבית השבטים נשארו במקומם.⁷⁵

הלחץ על שבטי הר הנגב לא פסק. בינואר 1957 החליט הצבא שכל בדוויי שיימצא בהר הנגב ייחשב מסתנן, וכל ציוד שברשותו ייחשב מוברח ויימסר למכס למכירה תמורת קבלה. הוראה זאת נשלחה למושל הצבאי בנגב ולמפקד גוש באר-שבע.⁷⁶ תוכנית מעין זאת היה אפשר להגשים רק באמצעות השיח'ים והנכבדים שהיו למנהיגים בלעדיים בשבטים. הם ריכזו בידיהם את עמדות המפתח בתחום המסחר והקשר עם השלטונות ושלטו על נתיבי ההברחות שחצו את שבטם. השיח' הוא שחילק את ההקצבות והקצה את השטחים הקרקעיים לעיבוד בשבט. השיח'ים שיתפו פעולה עם השלטונות בגלוי וזכו למעמד של בעלי סמכות כלפי אנשיהם. לדעת ששון בר-צבי, מראשי הממשל הצבאי בנגב, שלא כדעה הרווחת, השיח'ים לא סייעו לממשל אלא כשהדבר הועיל להם ולא סיכן אותם או את מעמדם. עם זאת לא פעם הם שיתפו פעולה עם האויב ולמדו 'לסחוט' את המודיעין המצרי וסיפקו שירותים מודיעיניים תמורת נשק. בשנת 1956 נודעה לצעדים אלה חשיבות רבה בתחום הביטחון במרחב. לפיכך הציע בר-צבי להגביל את עצמאותם של השיח'ים ולרכז את הפלגים השונים לכדי שבט אחד גדול, צעד שיקל את השליטה ואת הפיקוח עליהם. כמו כן הוצע להחרים את כל השיח'ים שפשעו כלפי השלטונות.⁷⁷

בדיון של ועדת הקרקעות העליונה שהתקיים בסתיו 1956, נימק ראובן אלוני, יושב ראש הוועדה ומנהל מחלקת הקרקעות, את מדיניות משרד החקלאות כלפי הבדווים בצרכים הבטחוניים. אלוני הסביר לחברי הוועדה על שטח שמעורר בעיה בטחונית, שטח של 20-30 אלף דונמים מדרום לקיבוץ דבר שעד אותו זמן עיבדו אותו משקים שונים. לאחר שנה הפסיקו רבים מהמשקים לעבד את השטח משום שלא היה ברור מה יהיה היבול הצפוי, ואזורים רבים בו היו לשטחי בור. אל אחד מהם פלש פלג משבט אל-הַזַּיִל. לאחר דיונים רבים הוחלט לקצור את היבול, ולא להשאירו בידי הבדווים. לפעולה זאת, לטענת אלוני, היה הד חיובי ביותר בקרב השבטים, שכן בעיניהם הוכיח הצעד את נחישות השלטון למנוע משבט אל-הַזַּיִל להשתלט על קרקעות שאינם שלו. אלוני, שביקש לשמור את השטח בשליטה יהודית, הציע שיטה שלפיה יימסרו מעתה והלאה שטחים למשקי צפון הנגב לעיבוד: תמורת כל חצי דונם שיקבלו לעיבוד בשטח יציב, שהסיכוי ליבול בו טובים, יצטרכו לעבד דונם בשטחים מעוטי משקעים ולא יציבים.⁷⁸

75. ריאיון עם י' צור, קיבוץ שובל, מוכתר הקיבוץ לשעבר, מאי 2000; ריאיון עם דוד שושני, קיבוץ להב, מוכתר הקיבוץ ויושב ראש מנהלת הבדווים לשעבר, 31 במרס 1999.

76. פיקוד דרום/אג"ם למשטרת ישראל, הממשל הצבאי ולגוש באר-שבע, 31 בינואר 1957, א"מ לו/2460/19.

77. הבדווים בישראל, 1956, א"מ ל-2449 ב/2/10 (13); י' אבני, 'התפתחות השיטור העברי בנגב המתעורר, 1960-1920', עבודה לתואר מוסמך, המחלקה להיסטוריה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 1996, עמ' 46-47.

78. פרוטוקול ועדת הקרקע העליונה, 26 בספטמבר 1956, אצ"מ 5/23905 KKL.

חלופה שמאלית למהלכי השלטונות

בקיץ 1956 ניהלו נציגי השמאל בכנסת מאבק פוליטי במטרה לפתור את שאלת הקרקע של הבדווים. חבר הכנסת הערבי י' ח'מיס קבע שגופים וחברות שקיבלו (לא-חוקית) ממשד החקלאות או מהרשות לפיתוח הנגב קרקעות בנגב נוהגים להחכיר קרקע זאת לבדווים תמורת שליש מהיבול. מפ"ם ביקשה להפסיק נוהג זה ולאפשר לבדווים לקבל עוד קרקעות מהממשל, ובלי לשלם ביבול שממילא היה זעום למדי בעקבות שתי שנות בצורת רצופות.⁷⁹ משאילתה אחרת שהפנה חבר הכנסת יעקב ריפתין (מפ"ם) לשר החקלאות קדיש לוז הוברר שמשרד החקלאות קבע כי מכסת הקרקע הדרושה לקיום משפחה בדווית בנגב היא 100-150 דונמים, לפי תת-האזור. השר ענה שנוסף על החקלאות מתפרנסת המשפחה מגידול צאן ובקר. הוא הדגיש שכל משפחה בדווית שפונה אל המשרד ומבקשת לחכור יחידת קרקע בגודל זה לא נתקלת בבעיות מיוחדות וזוכה באישור.⁸⁰

עוד צעד במאבק זה היתה השאילתה שהפנה ח'מיס אל שר החקלאות בדבר כוונת המשרד להגדיל את מכסת הקרקע ל-200 דונמים למשפחה. חבר הכנסת גרס שיש ליישם כוונה זאת מיד משום שהתפוקה החקלאית של הבדווים ירודה, הן בגלל הבצורת והן משום שהם אינם מכירים את שיטת מחזור הזרעים. מתשובת שר החקלאות הוברר שלדעת המשרד די במכסת הקרקעות הקיימת (בהנחה שהתמורה לדונם מזרע היא 50 פרוטה ולדונם מרעה - 30 פרוטה) ובפרט מאחר שהמפרנסים גם עובדים בתור פועלים שכירים בבאר-שבע ובמחשקי היהודים. עם זאת, המשרד היה מוכן לסייע ולהעניק לחקלאים הבדווים הלוואות בשביל החריש ואף העמיד לרשותם מדריכים חקלאיים שינחו אותם בשיטות העיבוד החדשות. השר אף סיפק כמה נתונים בתשובה לשאילתה קודמת של חבר הכנסת ריפתין, וביניהם פנייתו של השיח' סולימן אל-עקבי אל ועדת הקרקע העליונה, שבעקבותיה קיבל בהחכרה שנתית כ-5600 דונמים. השר הזים את טענת השמאל ולפיה הממשל הצבאי התנגד לבקשות החכירה.⁸¹

ביקורת פרלמנטרית וציבורית על אופן הטיפול בהחכרת הקרקע

התערבותו של הממשל הצבאי בשאלת החכרת הקרקעות הדאיגה מאוד את ראשי מפ"ם. ריפתין לא הרפה ושאל את שר החקלאות אם נכון שנציגי הממשל הצבאי משתתפים בדיוני הוועדות המאשרות בקשות של בדווים בנגב לחכור קרקע. ריפתין גרס שיש בזה טעם לפגם על שום החשש שמא יפסלו נציגי הצבא את הבדווים שאינם מציינים לרצונם. שר החקלאות הגן על נוהל זה וקבע ששיתופם של נציגי הממשל הצבאי נועד להבטיח תיאום בענייני ביטחון בשטח שבפיקודם. כמו כן הוסיף השר וטען שבדווי שמרגיש נפגע מהחלטות הוועדה יכול לערער לפני הוועדה העליונה להחכרת קרקעות ולהסביר את טענתו.⁸²

79. דברי הכנסת, 20, 28 במאי 1956, עמ' 1853.

80. שם, 28 במאי 1956, עמ' 1854.

81. שם, 9 ביולי 1956, עמ' 2213; דבר, 27 ביולי 1956; בקשת הקיבוצים להב ושובל, 31 במאי 1957, א"מ,

חטיבה 97, ג' 2407, תיק 103.

82. דברי הכנסת, 20, 26 ביוני 1956, עמ' 2115.

שר החקלאות פירט, לבקשת חברי הכנסת, את הרכב חברי הוועדה: היושב ראש - שלום סברדלוב (נציג משרד החקלאות); חברים - אליהו סחייק (נציג רשות הפיתוח) וסא"ל י' רובין (המושל הצבאי בנגב). שר החקלאות טרח והסביר לחברי הכנסת המודאגים מהשמאל שבשנת 1955 לא נדחו בקשות לחכירת קרקע, ולכן אין בדעתו כרגע להוסיף נציג ציבור לוועדת ההחלטות. מעל ועדה זאת מונתה ועדה עליונה להחכרת קרקע; בראש ועדה זו עמד ר' אלוני (מנהל מחלקת הקרקעות במשרד החקלאות), וחבריה היו א' חנוכי (מנהל המחלקה לפיתוח במשרד החקלאות), י' ליפצין (נציג הקק"ל), י' לנדאו (נציג הסוכנות היהודית), י' דיבון (יועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה), י' כהן (נציג רשות הפיתוח), וסא"ל י' חרסניה (יועץ להתיישבות במטכ"ל). מזכיר הוועדה היה מ' בן-דוד, איש משרד החקלאות. ראובן אלוני, מנהל מחלקת הקרקעות, היה ממעצבי המדיניות הקרקעית במשרד החקלאות. הוא הודיע למוסדות שמסקר של המשרד עלה שמחצית אזור הסייג (מיליון ומאה אלף דונמים) ראוי לעיבוד ומחציתה האחרת מתאימה למרעה. לטענת אלוני, שליש מהבדווים יושבים על קרקעותיהם מקדמת דנא, ואילו שני שלישים הועברו למקומם העכשווי מאזורים מרוחקים. המשתלטים העיקריים על קרקעות הבדווים הם לא היהודים, כמקובל לחשוב, אלא דווקא השיח'ים הבדווים המחכירים קרקעות אלה לבני שבטם תמורת שליש מהיבול, בלי שבידם בעלות חוקית על השטח המוכר. שנתיים קודם לכן (כלומר בשנת 1954) החלו הבדווים לדרוש בעלות על קרקעותיהם על-פי מסמכי תשלום מס הנוקד (מס קרקעי) שהיו בידיהם. אלא שבמסמכים אלה לא צוין גודל השטח. מקצת הבדווים ניסו את מזלם באמצעות מסמכי הסנד (שטרי מכר), שלא שימשו הוכחה מספקת מבחינה משפטית לכשרות הבעלות. ברור אפוא שמשרד החקלאות הוא שהשפיע על דעת-הקהל והוא שכיוון את החלטות הוועדה והכתיב לה את מדיניות ההחכרה.⁸³

ואכן מצד אחד לחצו השלטונות על השבטים להודות שהקרקע שבידם אינה שלהם, ויש להעבירה לבעלות המדינה, ומצד אחר היו קציני הממשל ונציגי משרד החקלאות מוכנים להרחיב את אפשרויות החכירה. בשנת 1957-1958 גם 'הצליחה' המדינה להחכיר לבדווי הנגב קרוב ל-300 אלף דונם. כך אפוא התאפשר לממשל בראשית 1957 לתת לכל משפחה בדווית מחוסרת קרקע כ-100 דונם בחכירה באמצעות הסדר מיוחד בין משרד החקלאות ובין רשות הפיתוח. דמי החכירה היו סמליים: 150 פרוטה לדונם אדמת בור ושתי ל"י לדונם קרקע חרושה. המשא-ומתן נמשך זמן רב, אך הבדווים הספיקו בסופו של דבר לזרוע את השטח המוכר עוד לפני הגשמים.⁸⁴

בקיצ גברה מתקפת השמאל על המדיניות המפלה כלפי הבדווים. חנן רובין, נציג מפ"ם, טען שיש להבטיח מכסות קרקע מספיקות לחקלאים מחוסרי קרקע, יהודים, ערבים, פלחים ובדווים - יהיו אשר יהיו. ברור שאליבא דרובין מכסת הקרקע שהוקצתה למשפחה בדווית לא היתה מספקת ולא אפשרה את פרנסת המשפחה על 7-8 ילדיה. רבים מהשבטים חיפשו

83. שם, 25 ביולי 1956, עמ' 2417; דבר, 27 ביולי 1956.

84. דבר, 1 בינואר 1957.

מהלכי מדינת ישראל וחלופות השמאל לפתרון שאלת הבדווים בנגב

אפוא פרנסה במשקים היהודיים. למשל, כ־100 בדווים חסרי קרקע מהנגב הובאו לשדות אשקלון משום שחסר כוח אדם לעבודה העונתית שם, ואנשי קריית גת, שדרות ואשקלון לא יכלו לספקו. הבדווים נהנו כך מעוד מקור פרנסה, אבל הפתרון היה לזמן קצר ביותר.⁸⁵

קואופרטיב בדווי ראשון בנגב

בקיץ 1956, בעידוד חברי קיבוצים שכנים, הוקם קואופרטיב בדווי ראשון בנגב הצפוני למטרות עיבוד קרקע ואיסוף היבול. הקואופרטיב מנה שמונה חברים בעלי רכוש וכלים חקלאיים והוא נרשם בהסתדרות הכללית. לקראת עונת 1957 חקר הקואופרטיב ממנהל מקרקעי ישראל כ־2,000 דונמים ליד קיבוץ משמר־הנגב. אחת ממטרות הקואופרטיב העתידית היתה לבנות בתי קבע לחבריו ולהקים עוד קואופרטיבים בקרב השבטים.⁸⁶ עם מייסדי הקואופרטיב ומפעיליו נמנו השיח' מוסה אל־עטאונה, שיח' השבט אל־עטאונה, עטיה סולימן אל־רמילי משבט אל־הזייל, עלי אל־עובד'ה וסאלם אל־עובר'ה אף הם משבט אל־הזייל. אף שזה היה ניסיון יחידני, ראוי לבחון את הקמת הקואופרטיב בתור צורת ארגון חדשה בעת תהליך המעבר לחיי קבע ולשאול אם תרם לתהליך זה וכיצד.

הסיבות להקמת הקואופרטיב היו הרצון להעלות את רמת החיים, ולא להסתפק בחקלאות הקיימת; יכולת העיבוד שרכשו הבדווים כשעבדו בתור שכירים במשקי היהודים, והרצון להביאה לידי ביטוי באדמותיהם; הידיעה שאפשר לרכוש כלים חקלאיים בשביל השבטים רק בסיוע יהודים וכי רק באמצעות ארגון יציב ומוכח (נדרש מינימום של שבעה אנשים כדי לרשום קואופרטיב) אפשר לחכור קרקע ישירות מהמנהל. הבדווים התאימו את תקנות הקואופרטיב הקלאסי לתנאי החיים בנגב. הם רכשו מניות במחיר 400 ל"י המניה, כתבו תקנון ואף הגדירו את מטרות הקואופרטיב. בקיץ 1956 קנה הקואופרטיב טרקטור ומחרשה. בהדרגה נוספו כלים, וב־1957 חקר הקואופרטיב מהמנהל 2000 דונמים למטרות עיבוד. השלטונות לא ראו בעין יפה את ההתארגנות הזאת שזכתה לגיבוי של קיבוץ שובל, ומאורעות מלחמת קדש כמעט שמו קץ להתארגנות הקואופרטיב. העיתון היומי **על המשמר** ביטא את עמדת חברי שובל, שאליה הצטרפו אנשי רוח שהתאגדו סביב כתב העת **הנר** ויצאו חוצץ נגד ניצול הבדווים בידי הממשל הצבאי ובידי קבלנים עשירים שקיבלו בחכירה, ובמחיר נמוך ביותר, אלפי דונמים באזור.⁸⁷ למרות הקשיים הוסיף הקואופרטיב להתקיים וחבריו מילאו תפקיד נכבד בהחדרת שיטות מודרניות לחקלאות הבדווים בנגב הצפוני. סוף דבר שהקואופרטיב התפרק בגלל רצף של שנות בצורת, הבדלים בין חבריו בתפיסות ובהשכלה ומחסור בהון עצמי.⁸⁸

מהלכים אלה העידו על התעניינות גוברת בקרב הבדווים בניצול נכון יותר של קרקע

85. חנן רובין (מפ"ם), **דברי הכנסת**, 22, 9 ביולי 1957, עמ' 2352; **דבר**, 3 באוקטובר 1957.

86. אוסף בן־עדי, 11 באוגוסט 1957, א"ט, חטיבה 2, ארכיונים אישיים.

87. **על המשמר**, 4 במאי 1956; **הנר**, מאי 1956.

88. י' צור, 'קואופרטיב השלום', דוח מחקר, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר־שבע, אוגוסט 1990.

ומים. לדוגמה, בדצמבר 1957 התקיים כנס של ראשי הבדווים ביוזמת הממשל הצבאי ומשרד החקלאות (המחלקה לפיתוח קרקע). הכנס נועד ללמד את הבדווים דרכים לניצול מי השטפונות, שיטות לאגירתם וניצולם לחקלאות.⁸⁹

מהלכים מתקדמים ליישוב הבדווים

מסמך סא"ל אהרון חרסינה

בקיץ 1958 חובר באג"מ/מבצעים מסמך סודי שכותרתו: 'הסדר קבע לשטח סייג הבדווים בנגב'. ניתוח המסמך (15 עמודים) על פרטיו מבהיר היטב מהו הפתרון הרצוי (והכפוי) בנגב בעיני ראשי הצבא והשלטון. המסמך נכתב על סמך סקר יסודי שביצעו אנשי מקצוע החל מאמצע יוני 1956. סא"ל אהרון חרסינה סקר את אזור הסייג ואת מדיניות ההתיישבות באזור; הממשל הצבאי בנגב ערך מפקד אוכלוסייה וגיבש הצעה 'לצרף שבטים' ולהושיבם בריכוזים מסוימים; מחלקת הקרקעות של משרד החקלאות הציגה את מדיניות החכרת הקרקע ואת שאלות הבעלות על קרקעות הבדווים; המחלקה לפיתוח חקלאי הציגה את התוכניות לפיתוח האזור; תה"ל סיפקה את נתוני המים במקום; המחלקה לשימור קרקע במשרד החקלאות הציגה את הפעולות שנעשו בשטח לצורך שימור הקרקע ופיתוחה; השירות המטאורולוגי סיפק את נתוני המשקעים; והאדריכלים א' דודאי, י' דרכסלר וא' ונטורה מסרו לעורכי הסקר את תוכנית המתאר לבניית הקבע.⁹⁰

א. מטרות

כבר בפתיחה קבע המסמך שמטרת ריכוזם של הבדווים בסייג נועדה לשמור רזרבה קרקעית להתיישבות יהודית עתידית בנגב. עוד נאמר שתכנון שטח הסייג ביקש במכוון לשמור את השטחים החיוניים ליהודים ולצבא ולהרחיק את הבדווים מצירי תנועה מרכזיים, למנוע רציפות טריטוריאלית של האוכלוסייה הערבית וכן למנוע מגע בין השבטים שמשני צדי הגבולות הבין-לאומיים עם ירדן ומצרים. התוכנית נדונה שנית לאחר פינוי סיני וזכתה לאישור המוסדות האזרחיים המטפלים בשאלות הקרקע והמים: משרד החקלאות, הקק"ל ועוד. הכנת המסמך היתה דחופה גם משום שהבדווים החלו לבקש אישורים לבניית קבע (בתי אבן) ונדרש להכין תוכניות מתאר למענם. המסמך הדגיש שמכיוון שהמדינה עומדת לפני הכרעה חשובה - יישוב הקבע של הבדווים - יש לבחון את הבעיה מכל היבטיה: שאלת הסדר הקרקעות, בעיות חקלאיות, בעיות אקלימיות, הספקת מים, תחבורה, חינוך ועוד.⁹¹

89. דבר, 4 בדצמבר 1957.

90. סא"ל אהרון חרסינה, קצין התיישבות והגמ"ר [הגנה מרחבית] במטכ"ל אל אג"מ/מבצעים במטכ"ל, 'הסדר קבע לשטח סייג הבדואים בנגב', מב-2660/81, ד' באב תשי"ח, 21 ביולי 1958 (ברשות המחבר).

91. שם, עמ' 1.

ראוי לזכור שהמסמך נכתב על רקע התקדמות התוכניות ליישוב הבדווים בנגב שהופיעו בפרסומים שונים ביוזמת מוסדות השלטון. לדוגמה, במסגרת תוכנית האב לפיתוח הנגב שהושלמה לקראת שלהי שנות החמישים, הוצע לרכז את הבדווים בתשעה יישובי קבע. תחילה דובר ביישובים חקלאיים. אבל לאחר שהוברר שיידרשו לשם כך שטח מתאים וזכויות מים, צומצם מספר היישובים לשבעה. בתוכנית חלו שינויים רבים ובשנת 1962 היא אושרה בממשלה. ועדת השרים שדנה בתוכנית הציעה להקים שלושה יישובים בלבד.⁹² לממשל הצבאי הוברר ששאלות רבות השנויות במחלוקת בין הבדווים ובין מוסדות המדינה אינן מטופלות משום שהחוק הפלילי או האזרחי הישראלי לא חל עליהן. הורגש אפוא צורך לנסח, עם השיח'ים, קובץ מחייב של מנהגים בדויים. מטרת הקובץ היתה להגדיר במסגרת המסורת השבטית את תפקידו של השבט ואת מקומו ותפקידו של הפרט - חובותיו וזכויותיו. אמנם לקובץ מנהגים ותקנות אלה לא ניתן תוקף של חוק, אבל היה ברור שתהיה לו השפעה רבה על חיי היום-יום בשבטים. הדחיפות בכינוס קובץ זה נבעה מההתנגשויות ההולכות וגוברות בין מנהגי המסורת ובין הצעירים שהושפעו מהסביבה הישראלית. בין חברי הוועדה שהחלה לנסח את הקובץ היה ששון בר-צבי, איש משרד החקלאות ולשעבר סגן המושל הצבאי בנגב, שנחשב בר-סמך בתחום זה.⁹³

לצד גיבוש התוכניות נמשך המאבק הפרלמנטרי של השמאל בכנסת למען הבדווים. חברי הכנסת האמינו שבשאלות שיגישו לשרים הם ישפיעו על קצב ועל אופי תכנון יישובי הקבע לבדווים. למשל, י' ח'מיס (מפ"ם) שאל את שר החקלאות קדיש לוז אם תוכניות משרד החקלאות מבטיחות זכויות קבע בקרקע ל-10,000 הבדווים המתפרנסים מחקלאות. עוד שאל חבר הכנסת אם משרד החקלאות מסכים להחכיר לבדווים קרקע לתקופות ארוכות, בלי שייאלצו לחדש את רשיון החכירה מדי שנה בשנה; אם יפוצו הבדווים, גם בשל זכות החזקה וגם משום שהשלטון הישראלי הזיז אותם מקרקעותיהם, וכן אם בסופו של דבר לא יניב הסדר הקבע עיבוד הגיוני וטוב יותר של קרקעות הנגב, כלומר שאל מדוע מתעכב ההסדר שערכו ברור לשני הצדדים. תשובת שר החקלאות הבהירה את קווי המדיניות המנחים את תכנון הסדר הקבע. עם זאת הדגיש השר שתחילה יש לסיים את הסדר הקרקעות בנגב ורק אז יהיה אפשר להקצות לכל משפחה משבצת קרקע לעיבוד. השר קבע שנכון לאותו זמן, לבדווים, המונים כ-15,000 איש, יש כ-11,000 ראשי צאן, 15,000 גמלים וכן בקר, סוסים, חמורים ועוד. בכך ביקש להדגיש שמצבם אינו על סף רעב. יתר-על-כן, הוא השווה את תקופת המדינה לתקופת המנדט: בימי הבריטים היה ראש צאן אחד לבדווי והיום בידי כל בדווי שבעה ראשים. יש בידם (לא בהסדר חוקי) כמיליון דונמים של שטחי מרעה והם גם קיבלו 400,000 דונמים המתאימים לעיבוד חקלאי. הוא לא קיבל את הטיעון של חבר הכנסת ממפ"ם

92. א' מדוני, 'תפרוסת ההתיישבות הבדווית בגליל כתוצר של התנחלות ספונטאנית ומדיניות מכוונת ממשלתית', בתוך: מ' קליין (עורך), *מונוגראפיה*, 7, החוג לגאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה, 1984, עמ' 20-18.

93. הנר, יב (תש"ך), עמ' 30.

בדבר העברת הבדווים לאחר המלחמה וקבע שרק קצתם נטשו את מקומותיהם לאחר המלחמה. בדווים אלה קיבלו, לדבריו, קרקע חלופית על בסיס עיבוד שנות. השר אמר שאין הבדל בין העיבוד בקרקע שכורה ובין העיבוד בקרקע בבעלות קבע, ולכן אין הכרח למהר ולהגיע לידי הסדר. מכל מקום, הוא הוסיף, משרד החקלאות מסייע לבדווים במרחב הנגב ומלמדם שיטות עיבוד חדישות, אך זהו תהליך איטי.⁹⁴

מסמך אג"ם/מטכ"ל מקיץ 1958 אף דן באפשרות להושיב את הבדווים בנגב דרך קבע. 'מתארי הבנייה', כפי שכונו אז התוכניות לבניית הקבע, נחשבו פן במדיניות הכוללת בסוגיית הבדווים. המתארים נועדו למנוע בנייה פרוצה ולא מבוקרת (כפי שקרה בגליל); למנוע את השבטים מליצור עובדות בשטח, בלי שסוכמו קודם לכן זכויות הקרקע ובלי שחולק השטח חלוקה צודקת בין השבטים; למנוע פגיעה בשטחים המיועדים להתיישבות יהודית בשלבים השונים, כפי שאישרו בזמנם הרמטכ"ל וראש אג"ם; להתאים את מתארי הבנייה לדרישות הביטחון המרחבי וכן לרכז את האוכלוסייה בכמה מרכזים הנוחים לשליטה, לבקרה ולפיקוח; ליישם את השאיפה ליישב דרך קבע את 'האוכלוסייה הניידת' ולשנות בתוך כך את אופיה ואת נאמנותה, שכן משתהיה לבעלת רכוש קבע תיצמד למקום אחד. תוכנית זו גובשה בעקבות פניית השבטים אל-עטאונה, אבו רביעה והעזאזמה בבקשה לאישורי בנייה, ובעקבות עובדות (מבני קבע) שנקבעו בשטח בלא אישור.⁹⁵

ב. האוכלוסייה הבדווית

נתוני המסמך לא הצביעו על שינוי גדול במניין אוכלוסיית הבדווים ובאופי תעסוקתה. ב־21 באוקטובר 1957 נקבע שאוכלוסיית הבדווים מונה 13,925 נפש המרוכזים ב־19 שבטים. על אף העלייה ברמת החיים, הירידה בתמותת התינוקות והתמעטות ההסתננות של בדווים לנגב מירדן וממצרים, היו נתונים אלה דומים לנתוני שנת 1953. גם במספר בעלי החיים לא חל שינוי לעומת נתוני שנת 1953, דהיינו כ־70,000 ראש. למרות זאת צוין במסמך שמספר בעלי החיים הולך וגדל בלי שום יחס לאפשרויות המרעה בסייג עקב 'הקוניונקטורה' בשוק הישראלי ועקב הרווחים הקלים של הבדווים מהברחת בשר. כמו כן נקבע שאין די פיקוח על 12 השבטים שלאחר המלחמה הועברו לשטח הסייג מהנגב המערבי, ועל חמשת השבטים שישבו באזור זה מקדמת דנא; ששטחי המרעה סמוכים לצירי התנועה העיקריים, כגון ציר בית־קמה-משמר הנגב, כביש באר־שבע-חברון וכבישי באר־שבע-דימונה ובאר־שבע-כפר ירוחם; שקרוביהם של השבטים שבאזור הסייג, החיים ברצועת עזה ובירדן, מגויסים ליחידות הפלסטיניות; שהמגע בין הבדווים הישראלים ובין יחידות מודיעין ובדווים מעבר לגבול הוא תכוף, קבוע ובלתי־אמצעי; שהתעסוקה העיקרית בסייג נשארה עיבוד שטחי מזרע (בעיקר

94. דברי הכנסת, 24, 9 ביולי 1958, עמ' 2248; ח' גבתי, מאה שנות התיישבות: תולדות ההתיישבות היהודית בארץ־ישראל, כרך ב, חלק ג, תל־אביב תשמ"א, עמ' 127-128.

95. ראו: סא"ל חרסינה (לעיל, הערה 90), עמ' 1-2.

מהלכי מדינת ישראל וחלופות השמאל לפתרון שאלת הבדווים בנגב

שעורה, מעט דורה ומטעים) המשתרעים על פני שטח של 400,000 דונמים מתוך מיליון דונמים, וכן גידול צאן, גמלים ובקר והברחות (צאן, מזון וחפצים החייבים במכס).⁹⁶

ג. שאלת הקרקע

במסמך נטען שבאזור הנגב לא בוצע 'הסדר קרקעות', ולכן אין הבדווים יכולים להוכיח בעלות מלאה עליהן. ולא עוד אלא שהבדווים יושבים על קרקעותיהם על סמך חזקה בפועל בלבד, ומעט התעודות שנשארו בידיהם (דפתר אל-חבל - תעודות על תשלום מס ורקו ומעשר), הועברו לאחר המלחמה לגנזך המדינה, ולא נמצאו עד היום. נימוק זה שימש תירוץ לשלטונות כדי להימנע מלתת לבדווים בעלות חוקית על הקרקע. היו כמה שבטים, ובהם אל-הזייל, אל-אסד ושבטי הדולם, שישבו בסייג על קרקעותיהם בטרם קום המדינה, והיו שבטים, כמו אבו רקייק ואל-עאסם, ששטחים בסייג היו בזמנו בחזקתם (בזכות ניצולם ועיבודם), אך הם לא ישבו בהם מעשית. הללו דרשו מהמדינה הכרה חוקית בבעלותם על קרקעותיהם וסירבו לשלם דמי חכירה, בטענה שזוהי קרקע שלהם. רבים מהם היו בחזקת נפקדים ומשרד החקלאות עשה מאמצים לאתנם כדי שיוכיחו כחוק את בעלותם על הקרקע וישלמו דמי חכירה. במשרד גם חששו שאם יהיו הקרקעות האלה הפקר כמה שנים, ישתלטו עליהן בני השבט החיים עליהן. עד 1957 אותרו כ-15,000 דונם קרקעות של נפקדים. כדי להבליט את הרצון הטוב שגילה השלטון כלפי הבדווים, אישר המסמך שמשרד החקלאות הסכים לשחרר את השבטים, הטוענים לבעלות, מתשלום דמי חכירה לעונה אחת (תשי"ז), בתנאי שלאחר שנה יוכיחו את בעלותם באמצעות תעודות. אם לא יוכלו להוכיח, ייקבע שהקרקעות הן בבעלות המדינה, והשבטים יאלצו לחכור קרקע זו תמורת דמי חכירה רגילים.

בפגישה שהתקיימה בחורף 1957 במשרדי הממשל הצבאי בבאר-שבע גיבשו המשתתפים את עקרונות הסדר הקרקעות האמור להתבצע באזור הסייג בנפת באר-שבע. המשתתפים הסכימו שיש לחפש פתרון ליישוב הבדווים, שינצל קרקעות טרשים בקרבת העיר. עם זאת מתוך רצון להבטיח את התפתחותה העתידית של באר-שבע, הוצע להפקיע קרקעות מדרום וממערב לשטח הסייג. נקבע שמ' סברדלוב, בסיוע אנשי הממשל, רס"ן עמר ורס"ן בר-צבי, יבדוק את הבעלות על קרקעות הסייג במגמה להבטיח את זכויות המדינה על הקרקעות הנטושות. המשתתפים חזרו והדגישו שכל הסדר יישובי אסור שיפגע בזכויות המדינה על קרקעות הסמוכות לעיר ועל קרקעות המדינה שבשטח הסייג.⁹⁷

עוד נקבע באותה פגישה ששבטים שהועברו לשטח הסייג אינם יכולים לטעון לבעלות על הקרקע, אף שהם טוענים לזכות חזקה עליה מרגע שיושבו בה בכפייה. השבטים הללו משלמים 50 פרוטה לדונם מעובד ו-30 פרוטה לדונם מרעה. ברור שמחירים אלה אינם עומדים ביחס לאפשרויות תפוקת היבול מהם. בתשי"ז דיווחו עורכי הסקר ש-289,154 דונמים הוכרו לבדווים, מהם 97,254 דונמים מזרע ו-191,000 דונמים שטחי מרעה. מחברי המסמך הניחו

96. שם, עמ' 2-3.

97. שם, עמ' 4.

שהבדווים מנצלים שטחי מרעה גדולים (וגם קצת שטחי מזרע) בלא ששילמו בעבורם דמי חכירה. כמו כן קבעו שחלוקת הקרקע בסייג אינה מאוזנת וכי יש שבטים שבידם שטחים נרחבים של קרקע טובה, ואילו בידי אחרים מעט קרקע שאיכותה החקלאית נמוכה. מומחי משרד החקלאות טענו במסמך שהמשרד עושה כל מאמץ לאזן את חלוקת הקרקע הפנימית באזור הסייג וקבעו שהנתונים שהציג המשרד במסמך מאפשרים לו להציע פתרונות חלופיים:

טבלה מספר 2: שטחי הקרקע שחוכרים השבטים וחלוקתם בסייג (בדונמים)⁹⁸

השבט	מספר נפשות	שטח מזרע	שטח מרעה	מזרע/נפש	מרעה/נפש	שטח/נפש
טלאִלְקָה	359	6,400	5,100	17.8	14.2	32.0
א' בלאִל	260	5,500	9,200	22.2	34.2	56.4
קוועין	185	4,700	9,800	25.4	53.0	78.4
אל-פיניש	202	4,100	6,000	21.5	29.7	51.2
אל-עוקבי	480	5,000	1,000	10.4	2.3	12.7
עטאוונה	240	3,500	1,700	15.5	7.1	21.6
א' סריחאן	78	2,800	-	36.0	-	36.0
א' מעמר	990	7,000	72,500	7.1	73.2	80.3
א' עמרה	61	2,100	2,100	34.4	34.4	68.8
ק' א סנע	991	15,000	2,000	15.2	2.3	17.5

הערות:

* נתוני ההחכרות הם לשנת תשי"ז.

* אין מידע על השטחים התפוסים, בלי ידיעת משרד החקלאות.

* אין מידע על שטחים שוליים והרריים המנוצלים למרעה, בלא תשלום חכירה.

* א' - אבו. ק' - קדירת.

נוכח נתונים אלה קבעו מחברי המסמך שההתיישבות היהודית המתוכננת באזור (בעיקר באזור ערד) תבוצע בשני שלבים ותדרוש כ־230,000 דונמים, מהם 150,000 הראויים לעיבוד. מתכנני ההתיישבות היהודית הציעו שיקומו בשנים הבאות 15-20 יישובים יהודיים, מהם כעשרה בגוש ההתיישבות בערד. כל יישוב יהודי באזור תוכנן ל־100 משפחות שיקבלו יחידת קרקע של 75 דונמים לפחות למשפחה. המסמך מזהיר אפוא וקובע שעד שתושלם ההתיישבות זאת יש להקפיד שהקרקע תהיה נקייה מהתיישבות, ורק עם סיום ביצוע התוכנית תימסר הקרקע לבדווים לעיבוד זמני בלבד.⁹⁹

98. סיכום פגישה במשרדי הממשל הצבאי בבאר־שבע, 19 בנובמבר 1957, אצ"מ 5/25568.KKL.

99. סא"ל חרסינה (לעיל, הערה 90), עמ' 6-7.

ד. הצעות פתרון

נציגי השלטון הישראלי הכריזו ששאלת יישוב הקבע לבדווים אמורה לעשות צדק עם כל השבטים בשטח הסייג. בתנאים של שנת 1958 ההמלצה היתה להקצות לכל משפחה ממוצעת, המונה שמונה נפשות, 50-150 דונמים שטח מזרע בנפרד ו־50-200 דונמים שטח בעיבוד משותף. מכאן שהישראלים האמינו שאפשר להרגיל את הבדווים לעבד קרקעות במשותף, יסוד מערבי שהיה זר להם לחלוטין. המתכננים גם האמינו בעיקרון שיישוב הבדווים יתבסס בתקופה הקרובה על עיסוק במזרע ובמרעה בלבד.

אמנם בעיני כותבי המסמך היה הסדר הבעלות בקרקעות הבדווים בעיה משפטית, אך מסוג הבעיות הלא־מסובכות שאפשר לפתור במסגרת גופים לא־משפטיים דווקא. המטרה היתה לשחרר במהירות קרקעות איכותיות להתיישבות היהודית ובו בזמן לברר את הבעלות הממשית שתובעים היושבים בסייג מימים ימימה. לצורך זה נטען שיש להקים גוף ממשלתי שיפסוק לפי חומר הראיות שיוגש לו, והפתרון יוכל להיות פיצוי בעבור הפקעת קרקע, או מסירת קרקע אחרת – אך רק באזור הסייג. באשר לקרקעות המיועדות להתיישבות יהודית, נקבע שרצוי שמשרד החקלאות ימסור את השטחים לחברות יהודיות או יחכיר זמנית את השטחים לבדווים, בתנאי שיחתמו על חוזים שנתיים והשטחים יוחלפו להם מדי פעם בפעם. על רקע זה ניסה הימין לסכסך בין שבטי הבדווים ובין הקיבוצים ודאג להפיץ שמועות זדוניות. למשל, חבר הכנסת יוסף ספיר (ציונים־כלליים) שאל את שר החקלאות אם נכונה השמועה שהקיבוצים 'דביר ולהב הציתו שדות מרעה של הבדווים'. חבר הכנסת הסתמך בשאילתה על כתבה שפורסמה בעיתון הארץ. שר החקלאות לוז כינה שמועה זאת עלילה.¹⁰⁰ ההנחה היתה שכשיגיעו לנגב כמויות גדולות של מים (באמצעות המוביל הארצי), תיפתר לחלוטין שאלת הקרקע של היהודים ושל הבדווים כאחד. אלא שעד שיתקבל הסדר לקרקעות המרעה הזרוע באזור, נקבע שיש לבצע סקר מדויק של מספר ראשי הצאן כדי למנוע את פלישת הרועים הבדווים לשדות לא להם ולמנוע עימותים ביניהם ובין השלטונות על רקע זה.¹⁰¹

ה. פיתוח מואץ של האזור

במסמך נקבע שאם הממשלה והצבא ירצו להגשים את תוכניות המסמך, הרי יש לפתח את קרקעות הסייג ולהניח בהן רשת השקיה שתאפשר גידולים חקלאיים אינטנסיביים. ואלה הסיבות העיקריות להתחלת ההאצה בפיתוח:

- א. הצורך להפריש קרקעות מאזור הסייג למטרות התיישבות יהודית.
- ב. להקל את ההעברה המתוכננת של כמה שבטים שבמובלעת הסייג אל לב הסייג.
- ג. לצמצם את הריבוי הטבעי של הבדווים ולענות על ההכרח להעלות את רמת חייהם.
- ד. למנוע את התלות המוחלטת של הבדווים במשקעים (בגשמים) השנתיים.

100. דברי הכנסת, 24, 18 ביוני 1958, עמ' 2110.

101. סא"ל חרסינה (לעיל, הערה 90), עמ' 8.

מפה מספר 4: ממוצעים רב-שנתיים של כמות הגשם השנתית בנגב
מקור: 'י' בן-דוד, החקלאות הבדווית בנגב: הצעות לגיבוש מדיניות, ירושלים, 1988, עמ' 23.

- ואלה השיטות החקלאיות שהציעו מחברי המסמך כדי להשיג את מטרות המדינה:
1. פיתוח שטחי המרעה - השבחה, שזרוע, שתילה ועוד.
 2. פעולות שימור קרקע ומים - ניצול מי השטפונות ופיזורם.
 3. מיכון חקלאי וייעול השיטות האגרוטכניות.
 4. חוות הדגמה לשיטות עיבוד חדישות - ניצול מים ומרעה.

המחלקה לשימור קרקע במשרד החקלאות היא שפעלה למען יישום תוכניות הפיתוח. ב-1957 קבעה המחלקה שהרעייה אינה מתוכננת. הצאן רועה בשדות השלף כחצי שנה - מהקציר ועד החריש. לעתים גם במדרונות בתקופת האביב, בשדות הזוגן, בצמחייה החד-שנתית ובפתחי הוואדיות. תוצאת הגידול במספר ראשי הצאן הרועים ביחידות מרעה קטנות למדי היא הרס המרעה, בלי שיהיה אפשר להשביחו. משום כך רמת התזונה של עדרי הצאן

מהלכי מדינת ישראל וחלופות השמאל לפתרון שאלת הבדווים בנגב

של הבדווים היא שליש מהרמה הנהוגה בעולם. הצאן לא נחלב, ואיכות הבשר נמוכה. מכאן הצורך התכוף להשביח את המרעה. מומחי ההשקיה נוכחו לדעת שהבדווים מעדיפים שיטות מסורתיות בתחום זה; שבעיניהם השיטה הטובה ביותר לאגור מי שטפונות ולפזרם בשדות היא שיטת 'הסאדות' כמנהג אבותיהם – כלומר בניית סכרים קטנים ותיעול המים לשטחים נוחים. הבדווים אף היו מוכנים לשאת במקצת ההוצאות לאגירת מים בשיטה זו, ובתנאי שהם יוצמדו לקרקע. משום כך זאת החלוקה שהציעו המחברים:

טבלה מספר 3: מאזן הקרקע הסופי בשטח הסייג באזורי המשנה ב-1 וב-2¹⁰²

שטח כללי בסייג (ב-2)	1,000,000 דונמים
מתוך זה שטח ראוי לעיבוד בסייג (ב-2)	400,000 דונמים
שטח הנחוץ לרזרבה להתיישבות יהודית בשלב הסופי	100,000 דונמים
שטח לבדווים (לפי 100 דונמים ליחידה בממוצע)	300,000 דונמים
שטח מרעה לבדווים בסייג (ב-2)	450,000 דונמים
שטח סלעים	150,000 דונמים
שטחים מוכחרים למשקים ולחברות יהודיות	18,000 דונמים
שטחים מוכחרים לערבים לעיבוד	8,000 דונמים

עוד הוצע שמי שטפונות המיועדים לעיבוד הבדווי ייאגרו באזורים שבהם מתוכננים לקום מרכזי בדווים: ואדי עתיר, ריאנה, ואדי מִשְׁאֵשׁ, עֶרְוֶיֶר וּשְׁגִיב. בינתיים, קבע המסמך, יש להקים נקודות להשקיית עדרים, שישמשו לבדווים מוקד משיכה לאזור הריכוז. מחברי המסמך קבעו שאי אפשר ליישם את ההצעה של ריכוז מרבית הבדווים סביב תל אל-מִלַּח בשל הצורך לספק לאזור זה כ־15 מיליון מ"ק לשנה ויותר, כמויות שלא יהיו ברשות המדינה בזמן הנראה לעין.

עיוותים בין צה"ל לבדווים

צמרת הממשלה הוסיפה להתלבט כיצד אפשר למזער את הנזק הצבאי-בטחוני שמקורו בבדווים ולהקשות עליהם את הקשר עם המודיעין המצרי. למרות מעשי האיבה נגד הבדווים, לא המושל הצבאי, פנחס עמיר, ולא המשטרה לא מיהרו להעמיד לדין את המתפרעים מקרב מתיישבי הנגב. ביומנו ציין בן-גוריון שהעונש המרבי על מעשה מעין זה הוא עשר שנים. אמנם הוגשה תלונה, אבל לשווא. כדי להסביר את דאגתה של המדינה מהמתרחש בנגב ולשכנע את הציבור בחומרת המצב, ניסה השלטון להציג את פעילות הבדווים המוסתים ולומר שהיא מסכנת את ההתיישבות בנגב. יתר-על-כן, בן-גוריון קבע שתנועתם החופשית

102. שם, עמ' 8-9.

של הבדווים בנגב היא הסיבה שבידי סירים מצבא מצרים, שנתפסו באביב 1958, היה דוח על תמרונני חיל האוויר הישראלי.¹⁰³

בן-גוריון ביקש לבדוק את הסיבה לתקרית האלימה ברמת הנגב שבמהלכה הרגו חברי שדה-בוקר מספר ראשי צאן מעדרו של בדווי שרעה בקרבם. הוא הזמין את ידידו מהקיבוץ, יהושע כהן, שיסביר לו את המניעים לתקרית. בנוכחות כהן קבע המושל הצבאי שהבדווים הם מסתננים הגרים כל הזמן בנגב, אין להם תעודות זהות והם נעלמים בכל פעם שצה"ל מסייר באזור. הבדווים שייכים לפלג החצוי בין ירדן ובין מצרים והם מונים 2000-4000 נפש. המושל הצבאי הודה שבשנת 1953 הסתכסכו פלגי שבטים אלה עם התראבין שבסיני, נפקדו ונרשמו, אך לא קיבלו תעודות זהות. לדעתו משפיע במקרה זה גם גורם הפחד מגאולת דם, ולכן יש להחזירם אל מעבר לגבול המצרי. יהושע כהן, איש שדה-בוקר, התנגד לכך. בן-גוריון חשש מהתקשורת הישראלית ומההד הבינ-לאומי שעלול להזיק למדינה אם יתפרסם דבר התקריות בין יהודים ובין בדווים, והציע למשק לשלם פיצויים ולהשקיע את העניין. חברי הקיבוץ התנגדו להצעה זאת וטענו נגד הממשל הצבאי שהוא אינו מונע את הבדווים מלחדור לאזור, וקבעו שמטרתם היא לשמור על יחסים טובים עם שכניהם הבדווים. בסופו של דבר לא פסק בן-גוריון חד-משמעית בסוגיה בשל קרבתו לחברי שדה-בוקר, אך הסכים עם טיעוני הצבא שלפיהם הבדווים מסכנים בטחונות את האזור.¹⁰⁴

בספטמבר 1958 הוסיף בן-גוריון לעסוק בהיבט הבטחוני של סוגיית הבדווים בנגב. הבדווים הואשמו בהסתננות לירדן ולמצרים ובשיתוף-פעולה עם גורמי מודיעין של האויב. המתח הוליד חשד, אי-אמון ולבסוף תקריות אלימות. למשל, מדיווח מאותו החודש שקיבל בן-גוריון מאברהם יפה, אלוף פיקוד הדרום, הוברר שחוליה של צה"ל נתקלה בשבעה מסתננים (קרוב לוודאי בדווים) וניהלה מרדף ממושך אחריהם. הקרב התרחש באזור חלוצה, ויפה סבר שאת הבדווים שלח המודיעין המצרי כדי לאסוף מידע על המתרחש בנגב. בן-גוריון חקר את יפה על מצב הבדווים בנגב. יפה טען שבנגב חיים כ-13,000 בדווים שרמת חייהם עלתה וברשותם כמאה ועשרים אלף צאן ועשרת אלפים גמלים - פי עשרה יותר משהיה להם בשלהי תקופת המנדט. נוסף על כך טען יפה שהם 'מתעשרים' מפעילות השוק בבאר-שבע, ובכלל זה מהברחות, וציין שכבר יש להם חמישה בתי-ספר. אף שיפה הטה את תמונת המצב של הבדווים בנגב וביקר בחריפות את התנהגותם, התאפק בן-גוריון ולא הביע את עמדתו בנוכחותו.¹⁰⁵

ב-8 בספטמבר 1959 הגיע העימות בין צה"ל ובין הבדווים לשיא חדש, לאחר שנמצאה גופתו של סרן יאיר פלד. צה"ל הגיב כעשרה ימים לאחר מכן. כוח של חיילים הגיע למאהל של שבט הסראחין כדי לנקום. שלושה בדווים נהרגו בקרב והשאר ברחו לסיני. לטענת ישראל, שנקטה כלפי שבט זה ענישה קולקטיבית, רבים מבני השבט פעלו בשירות המודיעין המצרי. תחילה קבעו מפקדי צה"ל שהבדווים חדרו מסיני וכי הם משתייכים לפלג הסראחין

103. ד' בן-גוריון, 'יומן בן-גוריון', 4 באפריל 1958, אב"ג.

104. שם, שם.

105. דבר, 1 בינואר, 4 בינואר, 25 בפברואר, 5 במרס ו-18 בספטמבר 1959; ד' בן-גוריון, 'יומן בן-גוריון', 18 בספטמבר 1958, אב"ג.

מהלכי מדינת ישראל וחלופות השמאל לפתרון שאלת הבדווים בנגב

משבט העזאזמה, אך מאוחר יותר הוברר שאין ביטחון שהרוצחים אכן באו מקרב הסראחין. העקבות שנשארו בזירה העידו שבמארב המתינו גם חיילים (כנראה מצרים) וגם בדווים. האו"ם בדק את הפרשה וחוקריו קבעו שהשבט ברח, ולא ישראל היא שגירשה את אנשיו. לאחר כחודש הודיע בן-גוריון שהבדווים שברחו בעקבות רצח סרן יאיר פלד ממילא אינם אזרחי מדינת ישראל. בעקבות פרשה זאת גיבשה ממשלת ישראל תוכנית לרכז כ-110,000 בדווים להתיישבות קבע ברמלה, בלוד ובבאר-שבע כדי לנתקם מגבול מצרים ומהשבטים שבסיני.¹⁰⁶

תוכניות לגירוש הבדווים היו במגירות המטכ"ל עוד קודם לפרוץ מעשי האיבה. לדוגמה, בינואר 1955 הוחלט במטכ"ל לגרש 3500 בדווים משבטי העזאזמה והסראחין אל מעבר לגבול עם מצרים. גם צה"ל וגם המצרים, כל אחד בשל האינטרסים הלאומיים שלו, היו מעוניינים שהבדווים יישארו סמוך לגבול הבין-לאומי. בשלוש השנים שעברו עד שלהי העשור התחזק השלטון הישראלי בדעתו שיש למנוע תנועה חופשית מהבדווים, בעיקר בנגב הדרומי ובהר הנגב. ואכן בשלהי שנת 1959 היה בן-גוריון ברור יותר בעמדותיו. לאחר גירוש הבדווים מהנגב לירדן, הסכימה ישראל, בלחץ האו"ם, ש-200 איש יוחזרו לשטחה. בסופו של דבר חזרו רק 103, ולפי הדיווח שמסר בן-גוריון, השאר לא רצו לשוב לישראל. על אלה שהעדיפו להישאר בירדן אמר ראש הממשלה: 'תבוא עליהם הברכה'. אלה ששוב לנגב יושבו, כהמלצת הצבא, באזור באר-מנוחה. נציגי השמאל בכנסת ניהלו מאבק נגד המשך הגירוש. הם האשימו את הממשלה על שאפשרה למשטרה הצבאית לגרש (להעביר בכפייה) את בדווי תל ערד לאזורים מרוחקים כדי לפנות קרקעות אלה בשביל התיישבות יהודית.¹⁰⁷

מסקנות הוועדה הממשלתית - מרס 1958

על אף המתח הבטחוני ששרר בנגב ונוכח לחץ שרי השמאל, הסכימה הממשלה לבחון מפעם לפעם את תועלתו ואת תקפותו של הממשל הצבאי. כך אפוא היא מינתה ב-16 במרס 1958 ועדת שרים כדי 'לבדוק בעיות הממשל הצבאי ודרכי פעולתו ולהביא מסקנותיה לממשלה'. בוועדת שרים זאת השתתפו: יוסף בורג, מרדכי בנטוב, ישראל בריהודה, קדיש לוז, פנחס רוזן ובכור שיטריט. על אף התיקונים והשינויים שהציעה הוועדה, החליטה ממשלת ישראל שהממשל הצבאי יוסיף לפעול בתחומים הגאוגרפיים ובסמכויות החוקיות הקיימות. אשר לבדווים קבעה הוועדה פה אחד שיש לחוקק מיד חוק התיישבות הבדווים ולהעביר אותם

106. דבר, 21 בספטמבר ו-8 באוקטובר 1959; ז' זיוון, 'המעשה והמדיניות הישראליות בנגב הדרומי, 1949-1957', עבודת דוקטור, ירושלים 1998, עמ' 207-208; י' ארגמן, 'מבצע דרך היסורים', ידיעות אחרונות (שבועון), ספטמבר 1979, עמ' 9-11.

107. ד' בן-גוריון, יומן בן-גוריון, 26 בנובמבר 1959, אב"ג; והשוו: ב' קימרינג וי' מגדל, פלסטינים: עם בהוצרתו, ירושלים 1999, עמ' 147; ז' זיוון, 'המעשה והמדיניות הישראליות בנגב הדרומי, 1949-1957', עמ' 208; שאלתה של חבר הכנסת י' ח'מס, דברי הכנסת, 28, 27 בינואר 1960, עמ' 484.

להתיישבות קבע בנגב. כדי להקל את התנאים הקשים באזור הסייג, אישרה הממשלה עוד יום (מלבד יום חמישי - יום השוק) של תנועה חופשית, בלי רשיונות, בבאר-שבע.¹⁰⁸ בשל הבצורת גם ביקשה מחלקת הקרקעות במשרד החקלאות להקל על הבדווים את חכירת הקרקעות. לכן הוחלט שבשנת 1959 יוחכרו לבדווים 400,000 דונמים (מתוכם 250,000 ראויים לעיבוד) במחירים סמליים של 50 פרוטה לדונם קרקע מעובדת ו-30 פרוטות בלבד לקרקעות מרעה.¹⁰⁹

פיתוח, סיוע ממשלתי ושירותי בריאות

על אף הקיפוח בתחום הקרקעי עשה הממשל כדי לסייע לבדווים בתחום החקלאי. הבדווים קיבלו סיוע של מיליון ל"י, פיצויים בגין נזקי הבצורת של עונת 1957. באירוע מיוחד בבנק הפועלים בבאר-שבע לכבוד סיוע זה השתתפו נציגי המשרדים המטפלים, הממשל הצבאי ושיח'ים בולטים מהנגב. הבדווים זרעו כ-300,000 דונמים. כל בדויי שעבד 100 דונמים קיבל מענק בסך שלוש ל"י לדונם. הבדווים הגישו 2800 בקשות לפיצוי בגין הבצורת, ש-2600 מהן אושרו. מלבד זאת חולקו לבדווים חינם 1500 טון קש, ולמעלה ממאה אלף ראש מעדרי הצאן סומנו וחוסנו. למבצע זה תרמו את חלקם סא"ל פ' זמיר מהממשל הצבאי, ש' זמיר, קצין הפיתוח במשרד החקלאות, ומ' בר-דרומא שהיה מנהל מחלקת הפלחה במשרד החקלאות. בניסיון לסייע לבדווים שסבלו משנות הבצורת, הועסקו, ביוזמת הממשל הצבאי, 500 בדווים בקטיף הכותנה בדרום (וקיבלו תשלום ותנאים סוציאליים כמקובל בהסתדרות), ובשיתוף עם שירות התעסוקה הופנו בדווים רבים לקטיף פרי ההדר בדרום.¹¹⁰ בשל הבצורת שנמשכה גם בעונת 1958-1959, הגיעו משפחות בדוויות רבות לכדי חרפת רעב. הנכבדים התלוננו לפני המושל הצבאי בנגב, פנחס עמיר, ואף הסבירו ששוד הגמלים שביצעו בדווים בירדן, תופעה יוצאת דופן, הוא תוצאה של חיפוש נואש אחר מקורות מזון ופרנסה. השיח'ים הזהירו שאם הממשלה לא תפצה את הבדווים בגין הבצורת ולא תקצה להם שטחי מרעה בצפון, יימשך שוד הגמלים בירדן שעלול אף לחמם את הגזרה.¹¹¹ בכנסת דנו חברי הכנסת במשמעות הבצורת. שר החקלאות הודיע שמשרדו אֶפְשֶׁר לבדווים לקנות מזון בסיטונות. ההלוואות שניתנו לבדווים - שני שלישים מהן היו מענק ושליש הלוואה בתנאי החזר נוחים. המשרד הוסיף לחפש שדות שנשאר בהם קֶמֶל מהשנה שעברה כדי לפתחם לכדי אזורי מרעה של הבדווים. גם היה ברור שהממשלה תצטרך להגביל את

108. ועדת השרים לענייני הממשל הצבאי, 5 ביוני 1959, א"מ ג' 4669/5592; שאילתה של חבר הכנסת י' ח'מיס (מפ"מ), דברי הכנסת, 29, 28 ביוני 1960, עמ' 1683-1684.

109. דבר, 30 ביוני 1959.

110. דבר, 1 בינואר 1958, 25 בפברואר 1959; נתוני משרד החקלאות, 1958, א"ט, חטיבה 1; הנר, יב (תשרי תש"ך), עמ' 31, 40; הארץ, 14 בינואר 1959.

111. הארץ, 14 בינואר 1959.

גודל עדרי הצאן והבקר בנגב ולמנוע אותם מלאכול גרעינים. השר הציג תמונה עגומה בשל הבצורת, אך הדגיש את הקושי שעמו התמודדו גם החקלאים היהודים.¹¹² חבר הכנסת תופיק טובי שאל בכנסת את שר הביטחון מדוע, בשל הבצורת הקשה, אין מקצים לבדווים עוד קרקעות מרעה. שר הביטחון השיב שהוקצו לבדווים, בשל הבצורת, שטחי מרעה מהנגב באזור תל אל-ספי ושמטרת ישראל לא נקטה שום אלימות כלפיהם, כטענת חבר הכנסת. בן-גוריון קבע שהאשמה זאת היא פרי דמיונו של השואל, השואב מידע מעיתון קול העם. בין השאר, בשל המחסור במזומנים ובשל הפרנסה המצומצמת מחקלאות החלו הבדווים לרכוש עדרי צאן אצל רועים מירדן. התוצאה היתה כמעט הכפלת מחיר הצאן בירדן. לפי נתוני מנהל המקרקעין והמחלקה לפיתוח במשרד החקלאות, היתה יחידת קרקע מעובדת ממוצעת לנפש - 26.7 דונמים בלבד.¹¹³

ב־18 בדצמבר 1958 התקיימה בבאר־שבע חנוכת הבניין החדש של המרפאה המרכזית לבדווים הנגב בנוכחות שר הבריאות ונכבדים ערבים ויהודים תושבי האזור. פתיחת המרפאה, שמע"ץ תכננה ובנתה ומשרד הבריאות צייד בכל הנדרש, ובכלל זה מעבדה, היתה הישג של ד"ר בן-אסא, רופא לשכת הבריאות בבאר־שבע שראה בעבודתו הרפואית בקרב הבדווים ייעוד אנושי ורפואי. אמנם כבר בשנת 1949 הגיש ד"ר ה' קוזלובסקי, רופא לשכת הבריאות המחוזית בבאר־שבע, לבני השבטים עזרה רפואית בבניין הלשכה, אך ברור שהיקף הסיוע הבריאותי אז היה מצומצם ביותר.¹¹⁴ בשנת 1955 אורגן השירות הרפואי בדפוסים חדשים. רופא מיוחד (ד"ר בן-אסא) ואחות הועמדו לרשות המפעל ושני בחורים ושתי צעירות בדווים הודרכו ברזי החובשות. באותה שנה התנהלה העבודה בחמישה ריכוזי יישוב בדווים: בבאר־שבע, באום פְּטום (ב־1956 הרסו מסתננים את המרפאה), בתל אל-מלח, בשובל ובשגיב (שם הוגשה העזרה בחצר בית־הספר של שבט העזאזמה). מספר המבקרים במרפאות השבטים עלה מ־5760 בשנת 1955 ל־10,300 בשלהי נובמבר 1958. רופא משרד הבריאות נהג לבקר את החולים בשבטים בארבעה מימי השבוע, וביום חמישי, הוא יום השוק, קיבל חולים במרפאת המשרד. הבדווים ניצלו יום זה לבקר אצל מומחים ב'הדסה' או בקופת חולים. בשל המסורת פנו רבים מהם לשירותי דרווישים למיניהם, המרפאים את חוליהם בדרך המסורתית, ובכללה בקמיעות ואף בכוחות מעל המקום הכואב.¹¹⁵ עם זאת, אף שמספר הפונים לעזרה רפואית הוכפל, לא נוספו תקנים חדשים לרופאים.

תחילה סופק השירות הרפואי חינם. אבל מיוני 1956 החלו לגבות תשלום סמלי בסך לירה ישראלית אחת לכל ביקור. גובה התשלום על אשפוז בבתי־החולים הכלליים של הממשלה נקבע לפי יכולתו הכספית של החולה ולפי המלצת הממשל הצבאי. באותה שנה התגלו בקרב הבדווים בנגב מקרים של שחפת והם נשלחו לבתי־חולים בנצרת ובאיתנים. בשנת 1954 היה

112. דברי הכנסת, 25, 14 בינואר 1959, עמ' 880; הנר, ח-ט (סיוון תש"ד), עמ' 25.

113. דברי הכנסת, 25, 26 בינואר 1959, עמ' 956.

114. 'בריאות הציבור', הנר, ג-ד (כסליו תשי"ח), עמ' 29; דבר, 19 בדצמבר 1957.

115. הנר, לעיל, הערה 114.

שיעור החולים מבני השבטים כ-45 לאלף נפש לעומת שיעור של שמונה חולים לאלף באוכלוסייה היהודית. בשנת 1958, בעקבות טיפול מוגבר, הצטמצם שיעור החולים על כל אלף ל-26. בשנת 1960 הרחיב המשרד את מלחמתו במחלת השחפת, ובסכום של 30,000 ל"י התכוון לבצע בדיקות המוניות של צילומי ריאות בציד ניד, לתמוך במשפחות החולים שיאושפו בנצרת ולעקוב אחר המחלה ואחר התפתחותה בנגב. לפי הנתונים שבידי המשרד, כל שנה נוספו למעגל חולי השחפת כ-80 חולים בדווים. לדעת ראשי המשרד המחלה גברה הן בשל מזונם החסר ויטמינים והן בגלל תנאי המגורים הירודים. בשנת 1957 החל המשרד לטפל במחלת האבעבועות וחיסן כ-50% מילדי השבטים נגד מגפת שיתוק הילדים.¹¹⁶

תוכנית שר החקלאות משה דיין

בשנים 1959-1960 גיבש שר החקלאות משה דיין תוכנית לפתרון שאלת מעמדם של הבדווים. נוכח שלוש שנות בצורת רצופות הציעה התוכנית להעתיק את מקום מושבם של הבדווים מן הנגב אל כמה ערים מעורבות. לפי התוכנית, היתה הממשלה אמורה להעביר 10,000 בדווים צעירים מתוך אוכלוסייה של 15,000 בדווים בנגב וליישבם דרך קבע בלוד, ברמלה, ביפו ובבאר-שבע. השלטונות התכוונו לבנות למענם דירות ולספק להם מקורות פרנסה. לשם מימון התוכנית התכוונה הממשלה להשתמש בקרן שהוקמה בשעתו לצורכי פיתוח במשק הערבי. לפי התוכנית, מחצית ההוצאות הדרושות להעברת הבדווים ולהקמת המבנים יינתנו לבדווים בבחינת מענק מטעם המדינה, ואילו המחצית השנייה תינתן בתור הלוואה לטווח ארוך ובתנאים נוחים. הבדווים שיועברו ייקלטו בעבודות עונתיות בחקלאות, שבהן הורגש זה כבר מחסור בידיים עובדות. ההחלטה מי יעבור תתקבל לאחר התייעצות בין השבטים ובין גורמים ממשלתיים. הבדווים שיישארו בנגב יוצמדו למבני קבע, גודל העדרים שלהם יותאם לכמות המרעה הטבעי בנגב ועודפי הבקר והצאן יוצאו לשחיטה. בד בבד עיבדו משרדי הממשלה הנוגעים בדבר תוכנית לצמצום עדרי הבדווים בנגב בשיעור של 25% כדי להעמידם על גודל המאפשר רווחיות וקיום גם בשנות הבצורת הרבות הפוקדות את הנגב. כידוע, ב-1960 מנו עדרי הבדווים 60-70 אלף ראשי צאן, כמות שעלתה על יכולת המרעה בשטח הסייג. אישים שעסקו בשאלה זו סברו שעד תום הקיץ של אותה שנה תרכוש הממשלה את עודפי העדרים והתמורה תשמש עוד מקור למימון העברת הבדווים לערים.¹¹⁷ מהתבטאויות אחרות של שר החקלאות עולה שדיין התנגד לרעיון שהבדווים יוסיפו לשבת בנגב בשל המצב הבטחוני הרעוע, ואף ביקש לקטוע את תופעת הנדידה הלא-חוקית של העדרים למרכז הארץ מחשש לנזקים שייגרמו לחקלאות. דיין תמך בתוכנית של ראובן אלוני, מנהל מחלקת הקרקעות במשרד החקלאות, שלפיה הוצע לתת לבדווים שיסכימו להתפנות דירה בעיר מעורבת תמורת ויתור על קרקע או על זכויות בקרקע בשטח הסייג ובסמוך לו.¹¹⁸ אנשי

116. שם, עמ' 30; הנר, יב (אלול תש"ך), עמ' 25.

117. תוכניות ליישוב הבדווים בנגב, פברואר 1960, א"מ, חטיבה 9, ג', 3369 תיק 5643.

118. הנר, ה-ט (סיוון תש"ך), עמ' 27-28.

משרדו לא היססו להפעיל לחץ על משפחות ועל יחידים כאחד (באמצעות עיכוב הלוואות ואישורים) כדי שיסכימו לתוכנית המעבר לערים.¹¹⁹ התוכנית עוררה תגובות סוערות של הבדווים ושל תומכיהם מקרב השמאל בציבור הישראלי. לדעת פעילי השמאל, מרבית הבדווים סירבו לעזוב את בתיהם בנגב וחששו ממגורים בערים המעורבות. אדרבה, טענו מתנגדי דיין, משפחות בדוויות שחיו בעבר בערים המעורבות משום שלא מצאו פרנסה בקרב השבטים מוכנות כעת לחזור לנגב ולהיקלט מחדש בשבטים שעזבו. המשפחות טענו שנסיון המגורים בערים נכשל משום שחסרו התנאים ההכרחיים לקליטתן שם. מקורות הפרנסה לא הובטחו ותנאי החיים החדשים לא הלמו את המסורת הבדווית. רק מספר מועט של צעירים חסרי קרקע, רכוש ועבודה, מעט משפחות פלאחים, פושעים ומשפחות חסרות מעמד היו מוכנים להתפנות לערים המעורבות כי הרגישו שאין להם מה להפסיד.¹²⁰ יתר-על-כן, עשרות מבנים, צריפים, מבני פח ועץ ואוהלים צצו באותם ימים בשטחי המאהלים בנגב. תופעת בנייה לא-חוקית מעין זאת לא נצפתה מעולם בנגב. היא ניכרה בעיקר בשטחי השבטים אל-הזייל, אל-עקבי, אבו רקייק ואחרים. לטענת פעילים מהשמאל שעבדו בקרב הבדווים, זאת היתה תגובת-נגד לתוכניתו של שר החקלאות משה דיין שביקשה להעבירם מקרקעותיהם.¹²¹

אנשי רוח ופעילי שמאל, שפרסמו את עמדתם בכתב העת הנר, דיווחו ש'קידום תוכנית דיין' עורר התנכלויות, בחשאי ובגלוי, כלפי בדווים. למשל, כשבדווים חסרי קרקע באו כמדי שנה בשנה לחדש את חוזי החכירה שלהם. כל משפחה בדווית היתה זכאית לקבל לידיה שטח אדמה של 100-150 דונמים לעיבוד זמני באמצעות חוזה חכירה שנתי מיוחד עם משרד החקלאות. פקידי משרד החקלאות, לטענת הבדווים, סירבו לאשר את החוזים בטענה שפרטים מסוימים אינם נכונים ובייחוד הקשו את לבם כלפי אלמנות, בודדים ומשפחות שהרקע הבטחוני שלהם היה מעורפל. הפקידים אף רמזו לבדווים שממילא תוכנית דיין עומדת להתגשם וסיכוייהם להוסיף ולקבל קרקעות בנגב בחכירה הם אפסיים. נראה שזה היה אמצעי הלחץ שהפעילו פקידי המשרד נגד הציבור הבדווי אף שהיה מנוגד לעקרונות התוכנית שבה הוצהר שכל הסדר יוסכם בהתנדבות ומרצון חופשי. פקידי משרד החקלאות גם ניהלו מלחמה פסיכולוגית נגד הבדווים והפיצו שמועות כזב בדבר הבעלות על הקרקע ומימון שלבי העיבוד. בד בבד עם שמועות אלה טען באותה העת כתבו של העיתון *Times* בתל-אביב שהשלטונות נואשו מרעיון העברת הבדווים לערי הארץ אף ש-16,000 הבדווים הפזורים בין 18 שבטים הם משרד, 'כאב ראש', למדינת ישראל מבחינה בטחונית, כלכלית ומנהלית - כך לדברי הכתב.¹²²

119. ריאיון עם פנחס עמיר, לשעבר המושל הצבאי בנגב, 26 באוקטובר 1999.

120. הנר, ח-ט (סיון תש"ך), עמ' 28-29.

121. הנר, יב (אב-אלול תש"ך), עמ' 31.

122. שם, עמ' 31, 40.

חלופה לערים המעורבות - יישוב הבדווים על קרקע הסייג

מלבד התוכנית להעביר בדווים לערים המעורבות הטיל שר החקלאות על ר' אלוני להכין תוכנית ליישוב הבדווים בנגב. ואכן בראשית אפריל 1960 הגיש אלוני לשר את התוכנית. כאמור, תוכנית זו היתה מבוססת על המלצות ועדת השרים לענייני הממשל הצבאי, שבין שאר החלטותיה מאוגוסט 1959 קבעה שהממשלה תעודד מעבר של ערבים לערים המעורבות ותחוקק את חוק ההתיישבות הבדווי. בעיני אלוני, גורם מגביל מרכזי בהצעתו היה מחסור המים בנגב, ולכן הוא הציע תוכנית ביניים לתקופה של חמש שנים, עד שתסתיים פרישת 'המוביל הארצי' שיוביל כמויות מים נכבדות לנגב.¹²³

בהקדמה להצעתו קבע אלוני ש-3000 המשפחות הבדוויות בנגב מפוזרות על פני שטח כולל של 1,190,000 דונמים, מהם 1,070,000 דונמים באזור הסייג ב-1 ו-120,000 דונמים באזור הסייג ב-2. מתוך השטח הכללי, קבע אלוני, השטח הזרוע משתרע על פני כ-350,000 דונמים של תבואות חורף והשאר משמש מרעה לעדרים. פרנסת הבדווים נכון לאביב 1960: 500-700 עבדו במרכז הארץ, בעיקר בפרדסים בקרבת רחובות, נס-ציונה, ראשון-לציון, לוד ורמלה; 100-200 עבדו בבאר-שבע והשאר התקיימו מעיבוד הקרקע במקום מגוריהם ומגידול עדרים. תנאי-החיים של הפועלים הבדווים שעבדו בפרדסים היו ירודים, תנאי בידוד בלא כל פיקוח.

משרד החקלאות הניח קו מים מאזור מושב עומר לאורך כביש באר-שבע-חברון. כמה חודשים קודם לכן הניח משרד הפיתוח למען שבט אל-עטאונה (בלי להתייעץ עם הממשל הצבאי ועם משרד החקלאות) צינור שאורכו 5.3 קילומטרים. מאחר שלא הופעלה משאבה לדחיפת המים חרב הקו והוא כונה בפי הבדווים 'צינור מים של בחירות'. מאמצים אלה היו קטנים ביחס ויעילותם באשר לשבטים הנוודים היתה מוטלת בספק. לפיכך, שנות הבצורת התכופות אילצו את הרשויות להתחיל לתכנן את יישוב הקבע של הבדווים ולאפשר להם מקורות פרנסה שאינם תלויים רק במשקעים.¹²⁴

פרטי ההצעה

אלוני הציע שהממשלה תעודד את העברת הבדווים לערים מעורבות ותסייע להם ליצור מקורות תעסוקה, בעיקר בחקלאות. כמו כן קבע שעליה לסייע להם בסידורי השיכון במקומות שייקבעו בתיאום עם הגורמים הבטחוניים. המימון לפעולות אלה, בסך 10,500,000 ל"י, יהיה מקרן הסיוע שהקימה הממשלה עוד בפברואר 1958. לפי הכרזת שר החקלאות בכנסת, לאותן משפחות שלא יעברו לערים המעורבות, ושבסיס פרנסתן הוא ענפי חקלאות, יוחזרו 100-150 דונמים למשפחה לתקופה של חמש שנים. במחלקת הקרקעות של משרד החקלאות

123. אלוני לשר החקלאות, 8 בפברואר 1960, א"מ, חטיבה 97; אלוני לשר החקלאות, 20 באפריל 1960, א"מ, חטיבה 97, ג' 2419, תיק 3011; אלוני לשר החקלאות, 3 באפריל 1960, א"מ, ג' A336 תיק 5643.

124. אלוני, 3 באפריל 1960, שם, עמ' 3; והשוו: שאילתה של חבר הכנסת י' ח'מיס (מפ"ם), דברי הכנסת, 29, 18 במאי 1960, עמ' 1271-1272.

מהלכי מדינת ישראל וחלופות השמאל לפתרון שאלת הבדווים בנגב

אף הציעו להקים ליד באר־שבע עיירה שתמנה 1000 משפחות שמקורות פרנסתן יהיו מפעלי העיר ומפעלי הפוספטים של ים המלח. תוקצה להם קרקע לשלוש שנים, ובתקופה זו ידונו במעמד מחדש.

כדי למנוע התרוצצות בין המשרדים למיניהם נקבע שמשרד החקלאות יהיה היחיד שיטפל בבדווים. הוחלט במשרד להקים רשות שבסמכותה הבלעדית יהיה ביצוע פרטי התוכנית. אלוני ביקש לדעת אם התוכנית מקובלת על שר החקלאות והזכיר שתידרש החלטה עקרונית בממשלה לפני שיחל התכנון. אלוני סבר, כמו רבים במשרד, שרצף שנות הבצורת מוטט את התנגדות הבדווים וכי הם יסכימו להצעות הממשלה פשוט כדי לשרוד.¹²⁵ שר החקלאות דיין קיבל את מרבית פרטי התוכנית ולאחר שהוכנסו בה כמה שינויים היא הועברה בשלהי אפריל לראש הממשלה כדי שתועלה לאישור בישיבת השרים.¹²⁶

בשלהי מאי הציע דיין לראש הממשלה את נוסח ההחלטה שיאפשר להתחיל לפתור את שאלת הבדווים. ההחלטה חזרה על עיקרי ההצעות של אלוני והדגישה את בקשתו של שר החקלאות לשמש סמכות יחידה בטיפול בבדווים.¹²⁷ בשלהי יוני 1960 הגיש אלוני לשר החקלאות מסמך המציג כיצד יועברו 500 משפחות בדווים מהנגב לרמלה וליפו. זה היה מעין פרויקט נסיוני שהיה אמור להצביע על אופי התוכנית כולה. לפי המסמך, אתר ההעברה ייקבע בתיאום עם צה"ל ועם משרד העבודה. בהצעה נקבע שכל יחידת דיור תיבנה על שטח של דונם אחד כדי לאפשר לראש המשפחה להקים משק עזר ליד הבית. סוגי המבנים שהוצעו:

1. 500 בתי אזבסט שגודלם 32 מטרים רבועים היחידה.
2. 50 מבני בלוקים שגודלם 32 מטרים רבועים היחידה.
3. 150 מבני בלוקים שגודלם 40 מטרים רבועים היחידה - למשפחות המונות שש נפשות ומעלה.

להערכת אלוני, עלות בניינים אלה תהיה כשלושה מיליון ל"י. הבדווים יירשמו בעיר המעורבת בלשכות העבודה ויועסקו בסביבות מגוריהם, בעיקר בחקלאות.¹²⁸

אלוני רצה מאוד שהפעם תתגשם התוכנית, ולכן אף קבע תאריך - 1 באפריל 1962 - שבו יועברו מהנגב 500 המשפחות הראשונות. כאמצעי משיכה הוצע לתת בשנה הראשונה מענק של 2500 ל"י לכל משפחה/יחידה, שהיא בבחינת משפחת 'מפונים', שתסכים לעבור מהנגב. עוד אמצעי לחץ שהציע אלוני היה שהממשל ינפיק רשיונות עבודה מחוץ לשטח הסייג רק לאותן משפחות שהסכימו להתפנות לערים. גם החכרת הקרקעות תימשך לפי הכלל של החכרה שנתית בלבד. מאה אלף הדונמים שיתפנו בשל המעבר לערים יימסרו לידי צה"ל, ומאוחר יותר להתיישבות יהודית בטחונית לאורך הגבול עם ירדן. אלוני הדגיש שתוכנית ההעברה לערים מתואמת עם סא"ל חרסינה, קצין ההתיישבות במטכ"ל, ועם משרד העבודה.¹²⁹

125. אלוני, 3 באפריל 1960, א"מ, חטיבה 97, ג' A336 תיק 5643, עמ' 3-4.

126. שם, עמ' 5-6.

127. שם, עמ' 7.

128. שם, עמ' 7-8.

129. אלוני לדיין, 26 ביוני 1960, א"מ, חטיבה 97, ג' A336 תיק 5643.

בשלהי אוגוסט 1960 אישרה ועדת השרים את עקרונות התוכנית והסכימה להתחיל ולהעביר 100 משפחות בדווים מהנגב לאזור רמלה. שלב ראשון זה של התוכנית היה אמור להסתיים באפריל 1961. אלוני ביקש שששון בר־צבי יושאל למשרד החקלאות כדי שבנושא יטפל איש הממשל. אלוני הכריז שהוא מעוניין בשיתוף־פעולה עם הממשל הצבאי ועם היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה, ולא שכח להזכיר לממשל להוסיף ולעודד משפחות בדוויות למהר ולעבור לערי הדרום.¹³⁰

המתח בין המשרדים המטפלים בגורל הבדווים, ובעיקר בין השמאל ובין הממסד, גבר. שלא כפתרון שהציעה הממשלה, השמאל ביקש ליישב את הבדווים במקום מגוריהם. משרד הפיתוח, שבשליטת שר ממפ"ם, התקשר עם משרד אדריכלים, בראשותו של רוסטום בסטוני שעבד בשותפות עם האדריכל שמחה יום־טוב מקיבוץ דליה, והתיר לו להתחיל במדידות לקראת הקמת מבני קבע לשבט אל־עטאונה באזור ח'רבת חורה. הממשלה ביקשה את הצבא להתערב כדי למנוע את יוזמת משרד הפיתוח, והוכרז שהמקום הוא אזור סגור. על אף האיסור, נכנסו המודדים לשטח בלא רשיונות ובסיוע חברי קיבוצים מהאזור (שובל, להב). הצבא לא היה יכול לפעול ביעילות, ולכן הזהיר אל"מ פרסמן, מפקד הממשל הצבאי שעמדתו האישית היתה עמדה ניטרלית, שהמשרדים פועלים זה נגד זה ועל הממשלה ליישר את ההדורים. ראוי להזכיר שהמושל הצבאי בנגב, פנחס עמיר, הכין עם צוותו תוכנית ליישוב הבדווים באזורי הסייג המתאימים לעיבוד חקלאי. תוכנית זו הקצתה חלקות קרקע למשפחות ושמרה פחות או יותר על המבנה השבטי. התוכנית היתה שונה מתוכנית מפ"ם ואף קיבלה את אישורו של הרמטכ"ל, אבל סוכלה בדיונים בדרג הפוליטי.¹³¹

תוכנית נגדית: עיירות בדוויות מותאמות למסורת השבטית

האדריכל שמחה יום־טוב הציג את מצבם הקשה של הבדווים בנגב ואת הצורך למצוא פתרון של קבע לבעייתם. הוא הכין למשרד הפיתוח נייר עמדה מקדים, מעין הזמנת תוכנית שתדריך את התכנון היישובי בשביל השבטים. בהזמנת העבודה נאמר שבמסגרת התכנון הארצי (לאזורי החקלאות, להקמת משקים חקלאיים בנגב ולהרחבת השטחים לגידולי תעשייה) 'תוחם תחום' לנדודי הבדווים יושבי האוהלים כדי להגדיל את תעסוקתם בעבודות חקלאות. אף שרובם הוסיפו לדור באוהלים, הם לא עקרו עוד בעצמם ממקום מושבם במרחבי הנגב בשנות בצורת שבהן ניתן להם היתר מיוחד לנדוד צפונה ולבקש אחר מרעה (למרות טענת מפלגות הימין שעדרי הבדווים העולים צפונה פוגעים ביישובים החקלאיים היהודיים). מבחינת הבדווים מגדלי הצאן, הבקר והגמלים, קבע יום־טוב, אין האוהל נחשב דירה נחותת דרגה, ודווקא הקביעות והצמיחות לקרקע נוטלת מהם את חירותם. יום־טוב התריע שאוהל, אפילו הוא קבוע ואין מזיזים אותו עם חילופי העונות, סביבתו מזדהמת והוא נעשה משכן עוני לעומת היישובים היהודיים הסמוכים: קיבוצים, מושבים וערי הפיתוח. הוא הוסיף שרק הזכרונות

130. אלוני לאל"מ י' פרסמן, מפקד הממשל הצבאי, 28 באוגוסט 1960, שם.

131. פרסמן למטכ"ל ולראש אג"ם, 12 באוקטובר 1960, שם; ריאיון עם פ' עמיר, 26 באוקטובר 1999.

מהלכי מדינת ישראל וחלופות השמאל לפתרון שאלת הבדווים בנגב

והדבקות במסורת עדיין תומכים באוהל לבל ימוט. סיבה אחרת היא שאין לשבטים חלופת דיור אחרת. בהמשך מנתח המסמך את השינויים הסוציולוגיים והתרבותיים שחלו בקרב השבטים שהחלו במעבר לחיי קבע, וקובע שעתה הוא הזמן הראוי להתחיל לתכנן למען הבדווים את יישוב הקבע הראשון שלהם, בדגם כפרי.¹³²

ואכן, בעידוד משרד הפיתוח, החלו האדריכל חבר הכנסת רוסטום בסטוני והאדריכל שמחה יום-טוב להכין תוכנית ליישוב הבדווים, לאחר לימוד יסודי של מנהגי השבטים ותנאי המדבר. המסמך שהכינו כונה 'תוכנית הכפר הבדווי אל-עטאונה בנגב הצפוני' ותוכניתו היתה דומה במידה רבה לתכנון מרכזים כפריים ביישובים היהודיים. עיקרה: הגבעות מוקפות שורות בתים התואמים את קווי הטופוגרפיה וכך נוצרים רחובות הנפתחים אל המרכז הכפרי. במרכז היו בניין המועצה המקומית, מרפאה, מוסכים, בתי מלאכה וצרפנייה. שורות הבתים היו אמורות להיבנות סביב שטח ירוק (חורשה) ועל שלוש גבעות כמניפה. שורות הבתים תוכננו אחידות בצורתן החיצונית והבתים המלבניים היו ערוכים בטור. על הכיפה הגבוהה המרכזית מוקמו המסגד ובית-הספר ותוכנן להקים בחורשות. שביל גנים העולה מהמרכז הכפרי תוכנן לעבור בגן הציבורי בדרך אל מוסדות הדת והחינוך.¹³³

האדריכלים שילבו בתכנון המפורט של הבית את מסורת השבטים עם החידושים בבנייה ובארגון החברתי. למשל, הוצע לשמור על אופי 'המצטבה' - חדר האירוח המסורתי שבאחורי הבית, שבו מתקבלים האורחים בקיץ ובחורף בלא מפגש ישיר עם בני הבית. כמו כן, אזור השינה של הזקנים הופרד בתכנון מאזור השינה של ההורים באמצעות פרגוד העשוי משיירי האוהל הקיים. בחצר הבית תוכנן להקים מתקני קבע להאבסת הבהמות, לטיפול בהן ולהגנתן. הצבת שורת הבתים נועדה מחד גיסא לשמר את הפרטיות ולאפשר מבט אל הנוף מכל בית, ומאידך גיסא ליצור שכונה שבין חלקיה יש קשרים תפקודיים. התוכנית פירטה את היסודות במבנה האמורים להתאים לאקלים הנגב ולמנהגי הבדווים בביתם. דומה שזה היה ניסיון להקל על בני השבט העוברים משבר חריף בתהליך המעבר לחיי קבע, ולהציע להם דיור קבע

שמגולמים בו יסודות השאובים ממסורות האירוח והדיור האופייניים לתקופת הנדידה.¹³⁴ מתברר אפוא שבשלהי שנת 1956 הרגישו המתכננים והמשרדים המטפלים בשאלת יישובם של הבדווים שאכן הפעם החליטה הממשלה על תוכנית יסודית לפתרון שאלת יישוב הקבע בעבור הבדווים. אלא שבשלהי העשור התברר שבשל מאבקים פוליטיים בין השמאל ובין מפלגת השלטון, בשל מחסור במשאבים ובשל החשש שמא יתעוררו בעיות חוקיות בשאלות הבעלות על קרקעות הנגב, נמנעה הממשלה מלהגשים את התוכנית שהיא עצמה גיבשה, והעדיפה להשאיר את פתרון בעיית יישוב הקבע של הבדווים לעשור הבא.

132. 'הזמנת תכנון', משרד הפיתוח, אביב 1960, תיק א1, שמחה יום-טוב, ארכיון קיבוץ דליה.

133. ש' יום-טוב ור' בסטוני, 'תוכנית הכפר הבדואי אל עטאונה בנגב הצפוני', 1960, תיק א1, שמחה יום-טוב, ארכיון קיבוץ דליה.

134. שם, שם.

סיכום ומסקנות

כוחם של הבדווים נגד הממסד הישראלי

יכולתם של הנוודים להתמודד עם המדינה המודרנית, על אף תוכנית הקיבוצ הכפוי, הוכחה גם בנגב הישראלי. בתחילת העשור הראשון שלאחר קום המדינה סברו ראשיה שבאמצעות ממשל צבאי ובסיוע חוקים חדשים יהיה אפשר לשלוט בשבטים שרוכזו בשטח הסייג ולהשתלט על קרקעותיהם. אלא שבתום העשור הוברר לקברניטי המדינה שהמטרות שביקשה המדינה להשיג בקרב הבדווים לא הושגו. מדובר בעיקר בסירוב רוב הבדווים לעבור מהנגב אל ערים מעורבות; בהתנגדותם לנוהגי הממשל הצבאי שבין השאר טיפח את שלטון השיח' על אנשיו; בדבקתם בענפי הפרנסה המסורתיים (גידול מקנה וזריעת שדות בעל); בתביעתם החוזרת ונשנית לבעלות על קרקעותיהם בנגב הצפוני והמערבי שבהם ישבו לפני מלחמת השחרור. ואלה הסיבות העיקריות מדוע לא הושגו מטרות המדינה:

- א. הצלחתם של הבדווים לשמור על מסגרות שבטיות גם בתנאי מעבר להתנחלות קבע.
- ב. חוסר יכולתו של השלטון על מסגרותיו לגבש תוכנית מוסכמת לטווח ארוך לטיפול בסוגיית הבדווים בשל החשש לפגוע בתהליך ההתיישבות היהודי. ולראיה, בין הצבא ובין משרדי החקלאות והפיתוח ויועצי ראש הממשלה ניטש מאבק בשאלה מהי הדרך הנכונה ליישב דרך קבע את הבדווים שבנגב בפרט ובארץ בכלל. אחדים מראשי המוסדות, בעיקר מאנשי מפא"י, חששו שבעת בחירות יפסידו קולות תומכים מקרב השבטים, ולכן עיכבו את ביצוע התוכניות.
- ג. מעורבות השמאל הישראלי (ובראשו מפ"ם), שעודד את ראשי השבטים לתבוע את זכויותיהם.

גירושים בטחוניים אל מעבר לגבול

בשנים 1954-1955 החרף העימות בין כמה משבטי הבדווים ובין שלטונות הצבא והממשל. רבים מהבדווים, לאחר שנתפסו בפעולות חבלה, מיקוש וריגול בשטח ישראל, הואשמו בשיתוף פעולה עם המודיעין המצרי. צה"ל הציע לנקוט יד קשה כלפי הבדווים, ובשנת 1955 החליט הדרג המדיני לגרש אלפי בדווים חזרה לסיני המצרית מחשש שאם יוסיפו לשהות בנגב - בהר הגבוה ובאזור המפורז - ינצלו זאת המצרים כדי להוסיף ולפגוע ביישובים החדשים שקמו באזור. התמדתם של רבים משבט העזאזמה בפעילות נגד המדינה תמורת טובות הנאה מהמצרים יצרה בידול בין שני ריכוזי הבדווים. השלטונות הישראליים היו מוכנים להקל על השבטים שרוכזו בסייג, למשל ברשיונות תנועה, בסיוע בבריאות ובחינוך ומיאנו להקל על אותם שבטים שישבו בהר הגבוה ובשטח המפורז.

הממשל הצבאי מכביד ידו

הממשל הצבאי התלבט בין ההכרח לבצע פעולות רישום ולספק שירות כמגיע לבדווים בתור אזרחים שווים זכויות, ובין החשש שמא מתן הטבות אלה יפגע בבטחון המדינה. משום כך

הושקע מאמץ רב בחלוקת תעודות הזיהוי (כאמור, לא מדובר בבדווים תושבי הר הנגב שכלפיהם אומצה מדיניות מחמירה ביותר), פעולה שהיתה אמצעי שליטה יותר משהיתה הכרה רשמית בבדווים במעמד של אזרחים שווי זכויות במדינה הצעירה. הממשל התיר להרחיב את הפעולות שנועדו לאתר מחלות ולספק טיפול מונע, אבל הכביד את עולו על הבדווים בכל הנוגע לחופש התנועה שלהם. יתר-על-כן, כדי להגביר את הזדהותם עם המדינה, לחץ הממשל הצבאי על השיח'ים שיפעילו את השפעתם על הצעירים וישכנעום להתגייס לצה"ל. על אף העימות בין השבטים, תוצר של לחץ זה, לא הרפה הממשל מרעיון זה ואף הוסיף לטפל בכמה תחומים, כמו חינוך, חקלאות, דיור, באמצעות מדיניות של שכר ועונש כלפי השיח'ים, אף שתחומים אלה נועדו להיות בטיפול המדינה. אין ספק שבקרב אנשי הממשל, שהיה אמור לראות בבדווים אזרחים המתחילים להשתלב בחיי המדינה ולא 'מסתננים נסבלים', התגלו חוסר שביעות רצון ואף חוסר השלמה עם המצב החדש. הממשל הצבאי, שהכיר את השטח ואת הנפשות הפועלות, ידע טוב מכל גוף אזרחי אחר כיצד ליישם את מטרותיו בקרב השבטים, ולא פעם עיכב בתואנות בטחוניות או דחק פעילות אזרחית שנועדה להרחיב את השירות המסופק לבדווים.

העימות בנושא הבעלות על הקרקעות

העימות בין הממשלה ובין השבטים בנושא הבעלות על קרקעות הנגב התמקד החל משנת 1955 בשאלה אם יש די נתונים משפטיים המאפשרים לקבוע קביעה צודקת והחלטית בנושא המעמד המשפטי המדויק של קרקעות הנגב. לטענת שר המשפטים, פנחס רוזן, לא הושלם הקדסטר, ולכן לא היתה אפשרות לקבוע זאת מידית. למרות זאת לחצה המדינה על השבטים החיים בסייג להודות שהקרקעות שהם יושבים עליהן אכן שייכות למדינה. בדרך זו השתלטו הישראלים על קרוב ל-40% מקרקעות הסייג. עם זאת, משרד החקלאות, בסיוע הממשל, הוסיף להחכיר את קרקעות המדינה למשפחות בדווים (תחילה כ-200 דונמים למשפחה ולאחר מכן צומצמה המשבצת ל-100 דונמים בקירוב) ובתוך כך חיזק את מעמדו של השיח' בשבט, שכן הוא שהיה הממונה על החכירה. שיח'ים שלדעת הממשל לא שיתפו-פעולה או נקטו פעולות עוינות לא שותפו בהסדרי החכירה. נוכח העימות שהתחדד, ראו הבדווים בתוכניות ליישוב הקבע שצצו החל משנת 1955 עוד ניסיון של השלטון הישראלי לצופף את הבדווים בערים ולהחרים את קרקעותיהם לטובת התיישבות יהודית חקלאית.

ביקורת השמאל על הטיפול בשאלת הבדווים

השמאל פעל בשני מסלולים. באחד, נציגיו בשטח, חברי הקיבוצים שהשתייכו למפ"ם ומקצתם אף מתנועות התיישבות אחרות, הגישו לשכניהם הבדווים סיוע בתחום החקלאי, הרפואי ועוד. יתר-על-כן, בשל השקפת עולמם הם ניסו להשפיע על הבדווים ליצור מסגרות חברתיות חדשות (תא מפלגתי, קואופרטיב, חוגים משותפים ליהודים ולבדווים) ובאמצעותן לקדם את השוויון האזרחי המגיע להם. במסלול השני נאבק השמאל למען זכויות הבדווים והזעיק את

דעת-הקהל באמצעות שאילתות בכנסת, פרסום מאמרים בעיתונות ודיונים שהתקיימו בנושאים אלה במרכזים הפוליטיים. ואכן, באמצע שנות החמישים תקפו נציגי מפ"ם בממשלה, חברי הכנסת ואישי ציבור במנגנון הציבורי וההסתדרותי, מעל במת הכנסת ומעל במות אחרות את מדיניות מפא"י ואת התקנות שעל-פיהן נוהג הממשל הצבאי. ואלה הנושאים שהיו בראש סולם העדיפויות של מאבק השמאל: חופש התנועה לשבטים; הכרעה בדבר מעמדה המשפטי של הקרקע בנגב ובעקבותיה הכרעה בנושא בעלות הבדווים עליה; מדיניות ההחכרות המפלה וגודל יחידת הקרקע שהוחכרה למשפחה, שבתנאי הנגב לא אפשרה קיום בכבוד. ערב מבצע סיני' ולאחריו הדיק הממשל הצבאי את הפיקוח על הבדווים ובתוך כך פגע בזכויות יסוד, כמו תנועה, עיבוד ועוד. הבחירות שהתנהלו בתקופה זו רק חידדו את המאבק שבין מפ"ם ובין מפא"י, שכן כל אחת מהן ביקשה לזכות ברווח פוליטי בקרב השבטים.

מסמך סא"ל חרסינה - הצבא הגוף המוביל בפתרון השאלה הבדווית

מניתוח מסמך זה עולה שהחל מאמצע שנות החמישים היה הצבא לגוף המוביל בתכנון יישובם של הבדווים במרכזי קבע ובפתרון שאלת מעמד הקרקעות בנגב. אמנם מאחר שהיה גוף צבאי היה צה"ל אמור לבחון שאלה זו מהיבט בטחוני, אלא שקציני הצבא הסכימו עם מדיניות מפא"י והממשלה שהפיקוח על הבדווים בנגב (אם באמצעות ממשל צבאי ואם באמצעות תקנות המשרדים השונים) וכן כל הצעה ליישובם דרך קבע אמורים להשיג עוד קרקע לטובת ההתיישבות היהודית ההמונית (עולים חדשים) שהוחל בה באותה עת. הצבא גם דאג שפרישתם הגאוגרפית של השבטים (בשלב הביניים וגם בעת התיישבות הקבע) תמנע קשר טריטוריאלי עם שבטים שנשארו מעבר לגבול. הצבא אף הציע למדינה להרחיב את התערבותה בתכנון ענפי הפרנסה. בעיקר חשש צה"ל מגידולו באין מפריע של ענף הצאן והבקר שחייב את הבדווים לנדוד על פני שטחים רחבים, תופעה שהצבא ביקש למנוע בכל מחיר.

תוכנית שר החקלאות משה דיין לעומת תוכניות השמאל

תוכנית שר החקלאות משה דיין משנת 1959, שביקשה להעביר שני שלישים מאוכלוסיית הבדווים לערים מעורבות בישראל, עוררה התנגדות בקרב הבדווים ובקרב השמאל בישראל. הבדווים חששו שמא לא זו בלבד שיוחרמו קרקעותיהם בנגב, אלא שגם המעבר וההיקללות בערים המעורבות ייכשלו. חשש זה הקנה להתעקשותם כוח מוסרי, שחיזקו אותו פעילי השמאל. גם הבטחותיה של הממשלה שיחוקק חוק התיישבות קבע בדווית, וכי לנשואים יסופקו מים מקו המוביל הארצי, לא הצליחו לתקוע טריז בין הצעירים ובין המבוגרים בקרב השבטים. למול תוכנית זאת הציבו שר הפיתוח ממפ"ם ואנשיו במשרד תוכניות חלופיות ליישוב הבדווים במקומותיהם, תוכניות שנתנו את הדעת על צרכים הנובעים מצורת חייהם וממסורתם השבטית. עד ביטול הממשל הצבאי בשנת 1966 נמשך העימות בין המחייבים את העברת הבדווים מהנגב ובין אלה שביקשו לשמר את הממשל הצבאי באזור הסייג, שפה ושם יאפשר הקלות כלשהן. עם ביטול הממשל הצבאי במדינה קיבלו התוכניות ליישוב הבדווים בנגב תנופה

מהלכי מדינת ישראל וחלופות השמאל לפתרון שאלת הבדווים בנגב

מסוימת. אבל כשם שהנגב היה לפריפריה לאחר מלחמת ששת הימים, כך גם הוזנחו הבדווים והוזנח הטיפול בהם בשאלת הקרקעות ובינוי ערי הקבע בנגב. בשנת 1968 הוקמה תל שבע, העיירה הבדווית הראשונה בנגב, אבל על פרשה זו ועל ההתפתחות שחלה בעקרונות התכנון של עיירות הבדווים ובעקרונות פרישתן במרחב - במאמר אחר.

נספח מספר 1: אוכלוסיית הבדווים על-פי מפקד מ-21 באוקטובר 1957

שם השבט	שם השיח'	מס הנפשות	הערות
אל הוזייל	סולימן אל הוזייל	1,449	סייג ב-1
צקר אל הוזייל	---	302	סייג ב-1
אל אסד	פראג סלים אל אסד	244	סייג ב-1
אבו עבדון	חסאן עיד אבו עבדון	146	סייג ב-1
אל טלאלקה	---	359	סייג ב-2
אל עטאונה	מוסה חסאן אל עטאונה	240	סייג ב-2
אל עוקבי	סלאם מחמד אל עוקבי	480	סייג ב-2
אל פיניש	מחמד אל פיניש	202	סייג ב-2
אבו סריחאן	גבר מעלם אבו סריחאן	78	סייג ב-2
אבו רקייק	עודי אברהים אבו רקייק	2,609	סייג ב-2
עזאזמה	עודה אבו מעמר	990	סייג ב-2
אבו עמרה	הליל אבו עמרה	61	סייג ב-2
תארבין צאנע	הליל אבו עמרה	216	סייג ב-2
קדיארת צאנע	מחמד אל צאנע	991	סייג ב-2
אבו רביעה	חליל אבו רביעה	1,892	סייג ב-2
אבו ג'ויעד	מחמד אבו ג'ויעד	1,042	סייג ב-2
אבו קרינאת	סלימאן אבו קרינאת	1,294	סייג ב-2
אל עאסם	חסן אל עאסם	974	סייג ב-2
אבו בלאל	סולימאן אבו בלאל	269	סייג ב-2
אל קועין	עלי אבו קועין	185	סייג ב-2
סך הכול		13,923	

מקור: מסמך אג"ם/מבצעים, 21 ביולי 1958, ברשות המחבר.

נספח מספר 2: אספקת מים – מחירם וחלוקתם בידי חברת מקורות

המקום/שבט	סך הכול ממ"ק שנתי	מחיר בפרוטות לממ"ק
קו הבדווים	7,663	130.0
קו דימונה	7,053	87.0
קו שיח' אל הוזייל	4,722	63.0
סך הכול	19,438	ממוצע: 93.3 פרוטה לממ"ק*

* כמחיר ששילמו החקלאים היהודים באותו הזמן.
מקור: מסמך אג"ם/מבצעים, 21 ביולי 1958, ברשות המחבר.

נספח מספר 3: מיזוג שבטים, ריכוזם, הצעה למיקום יישוב הקבע

מספר מרכזי הבנייה	שמות השבטים	נ"צ מוצע לתחום
1	אל עוקבי, טלאלקה, עטאונה, אל סייד	143077
2	אפיניש, אבו דלאל, עוסואין, חלק מאבו רקייק	147079
3	אבו רקייק, אבו סריחאן	139072
4	עזאזמה, אבו עמדה, חלקים מתרביץ אל צנעה	148069
5	אל עאסם	142060
6	אבו קרינאת, חלקים מאבו רקייק	148062
7	אבו ג'ויעד, חלקים מאבו רקייק, חלקים	
	מאבו קרינאת, חלקים מאבו רביעה	153069
8	אבו רביעה	153069
9	קדיראת אל צנע, חלקים מאבו רביעה	152071

מקור: מסמך אג"ם/מבצעים, 21 ביולי 1958, ברשות המחבר.